PUBLICATIONS DE L'INSTITUT FRANÇAIS D'INDOLOGIE No. 51, 8

Commentaires sur le Mahābhāṣya de Patañjali
et le Pradīpa de Kaiyaṭa

MAHĀBHĀṢYA PRADĪPA
VYĀKHYĀNĀNI

VIII

Adhyāya 5 Pāda 1-4

Edition par M. S. NARASIMHACHARYA

Ouvrage publié avec l'aide de l'Unesco sur la recommandation du Conseil international de la Philosophie et des Sciences Humaines

INSTITUT FRANÇAIS D'INDOLOGIE
PONDICHÉRY
1981

MAHĀBHĀṢYA PRADĪPA VYĀKHYĀNĀNI

(Vol. VIII)

PUBLICATIONS DE L'INSTITUT FRANÇAIS D'INDOLOGIE No. 51, 8

Commentaires sur le Mahābhāṣya de Patañjali
et le Pradīpa de Kaiyaṭa

MAHĀBHĀṢYA PRADĪPA VYĀKHYĀNĀNI

VIII

Adhyāya 5 Pāda 1-4

Edition par M. S. NARASIMHACHARYA

Ouvrage publié avec l'aide de l'Unesco sur la recommandation du Conseil international de la Philosophie et des Sciences Humaines

INSTITUT FRANÇAIS D'INDOLOGIE
PONDICHÉRY
1981

© Institut Français d'Indologie 1981

Imprimerie de Sri Aurobindo Ashram
Pondichéry, Inde

उपोद्घातः

महाभाष्यप्रदीपव्याख्यानानां प्राचीनानां प्रकाशनाख्ये कार्यविशेषेऽस्मिन् विमर्शालये १९८० सन्संवत्सरे चतुर्थाध्यायान्तो भागः प्राकाश्यमनीयत। ऐषमः १९८१ सन्संवत्सरे पञ्चमाध्यायभागः प्रकाश्यते। पञ्चमाध्यायभागस्यास्योपलब्धानि व्याख्यानानि त्रीणि — श्रीरामचन्द्रसरस्वतीविरचितं **महाभाष्यप्रदीपविवरणम्**, श्रीमदन्नंभट्टकृतं **महाभाष्यप्रदीपोद्द्योतनम्**, श्रीनारायणप्रणीतं **भाष्यप्रदीपविवरणं** चेति। तत्रैतद्भागोपयुक्ताः श्रीरामचन्द्रसरस्वतीकृतविवरणस्य द्वे मातृके, उद्द्योतनस्य तिस्रो मातृकाः, नारायणीयविवरणस्य द्वे मातृके चोपलब्धाः।

अत्रोपयुक्तमातृकाणां संकेतादिनिर्देशः

अ. अडैयार्कोशागाराल्लिखितास्माकीनकोशालये T. No. 155 संकेतिता। इयमुद्द्योतनमातृका प्रथमाध्यायप्रथमपादतृतीयाह्निकारम्भे किंचिद्भागहीना पञ्चमाध्याये 'रजःकृषि' (५.२.११२) इति सूत्रात् षष्ठाध्यायप्रथमपादप्रथमाह्निकान्तभागहीना च॥

ऋ. G. O. M. L. R. No. 2248. Vol I देवनागरीलिपिमयी श्वेतपत्रलिखितोद्द्योतनमातृका। अत्र प्रथमाध्यायद्वितीयपादारम्भात् प्रभृति द्वितीयाध्यायसमाप्त्यन्तं वर्तते। षष्टयुत्तरचतुश्शती पत्राण्यस्यां सन्ति। प्रतिपुटं विंशतिः पङ्क्तयो वर्तन्ते।
R. No. 2248. Vol II अत्र तृतीयाध्यायात् प्रभृति 'केशाद्वोऽन्यतरस्याम्' (५.२.१०९) इति सूत्रपर्यन्तं वर्तते त्रिनवतिचतुश्शतीपुटान्ते। 'रजःकृषि' (५.२.११२) इति सूत्रात् षष्ठाध्यायप्रथमपादप्रथमाह्निकान्तो भागो नास्ति। द्वितीयाह्निकात् षष्ठाध्यायसमाप्त्यन्तं वर्तते। पञ्चनवत्युत्तरषट्शती पुटान्यत्र कोशे सन्ति।
R. No. 2248. Vol III षण्णवत्युत्तरषट्शतीतः पुटात् प्रभृति नवोत्तरशतसहस्रपुटपर्यन्तेऽस्मिन् कोशे सप्तमाष्टमाध्यायौ विद्येते॥

लृ. (a) बडोदा O. 1. No. 7778 अङ्किता तालपत्रकोशात्मिकोद्द्योतनमातृकान्ध्रलिपिमयी। अस्यां तृतीयाध्यायारम्भात् षष्ठाध्यायतृतीयपादान्तमुपलभ्यते। द्व्युत्तरशती पुटान्यत्र सन्ति। प्रतिपुटं सप्त पङ्क्तयश्च। त्रयोदशसहस्री ग्रन्थाः सन्त्यत्र।
(b) No. 6257 अङ्कितस्तालपत्रकोश आन्ध्रलिपिमयः। अत्र विंशत्युत्तरद्विशती पत्राणि सन्ति। प्रतिपुटं सप्त पङ्क्तयः। सप्तशत्युत्तरसप्तसहस्री ग्रन्था अत्र वर्तन्ते। षष्ठाध्यायचतुर्थपादात् प्रभृत्यष्टमाध्यायान्तमत्र विद्यते॥

घ. T. No. 633 आस्माकीनकोशागारे संकेतिता नारायणभट्टकृतमहाभाष्यप्रदीपविवरणस्यैषा मातृका होशियार्पूर्विश्वेश्वरानन्दवैदिकशोधसंस्थानत आनीतात् 4424 अङ्कितात् तालपत्रकोशाल्लिखिता। अस्मिन् तालपत्रकोशे 297 पत्राणि सन्ति, येषु प्रतिपुटं दश पङ्क्तयः। प्रायो ग्रन्थलिप्यां स्थलद्वये मलयाललिप्यां च लिखिता। ग्रन्थारम्भे तालपत्रं भग्नम्, अन्ते तु निगमनपूर्वकं समाप्तिरस्ति। मातृकायामस्यां तृतीयाध्यायात् प्रभृत्यष्टमाध्यायान्तं वर्तते॥

ङ. आस्माककोशालये T. No. 528 संकेतिता नारायणीयभाष्यप्रदीपविवरणमातृका। अस्यां तृतीयाध्यायारम्भादष्टमाध्यायान्तं वर्तते। 'एको गोत्रे' (४.१.९३) इति सूत्रमध्यभागपर्यन्तमस्ति। उपरि चतुर्थाध्यायान्तं नास्ति। पञ्चमाध्याये 'छेदादिभ्यो नित्यम्' (५.१.६४) इति सूत्रमध्यात् प्रभृति पञ्चमाध्यायान्तं नास्ति॥

ल. महीशूरपुरीत आनीता छायाप्रतिकृतिरूपा देवनागरीलिपिमयी श्रीरामचन्द्रसरस्वतीकृतस्य विवरणस्येयं मातृका। ग्रन्थलाघवादिदं लघुविवरणमिति भाति। अत्र तृतीयाध्यायान्तिमभागः किंचित्, चतुर्थाध्यायः, पञ्चमाध्यायारम्भे कियांश्चिद् भागश्चास्ति॥

व. नेपालादानीता देवनागरीलिपिमयी पाण्डुपत्रलिखिता (माईक्रोफ्लिम्) सूक्ष्मपटलरूपा मातृका श्रीरामचन्द्रसरस्वतीकृतविवरणस्येयम्। अत्र पञ्चमाध्यायः षष्ठाध्यायचतुर्थपादमध्यभागान्तं चास्ति॥

एतद्ग्रन्थमातृकादाननोपकृतवतां बडोदाकोशागार—अडैयार्कोशागार-मद्रपुरीराजकीयकोशागार-महीशूरपुरीकोशागार-होशियार्पूर्विश्वेश्वरानन्दवैदिकशोधसंस्थान — नेपालकोशागाराध्यक्षमहाशयानां कृते नितान्तं कृतज्ञतां निवेदयामः। इति शम्॥

इत्थम् उभयवेदान्तविद्वान् M. S. नरसिंहाचार्यः व्याकरणशिरोमणिः॥

MAHĀBHĀṢYA PRADĪPA VYĀKHYĀNĀNI

महाभाष्यप्रदीपव्याख्यानानि

(पञ्चमाध्याये १–४ पादाः)

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथममाह्निकम्

प्राक् क्रीताच्छः ५.१.१.

[४, १–६]

(विवरणम्) ननु 'क्रीताच्छः' इत्येवोच्यमाने क्रीतशब्दाच्छो भवतीति विज्ञायेत। तन्मा विज्ञायीति प्राग्ग्रहणं कर्तव्यमित्यत आह — **छ इत्येवेति**। नन्वस्मिन् प्राग्वचने यद् वक्तव्यं तस्यान्यत्राभिधानमस्य व्याख्येयत्वेनासंनिधानादसंगतमित्यत आह — **न्यायस्येति**। अधिकारेणापि विधीयमानश्छो [1]वाक्यभेदभयात् सकृदेव वक्ष्यमाणेष्वर्थेषु विधास्यते, [2]न त्वेकैकस्मिन् पुनः-पुनरित्यत आह — **प्राक् क्रीतादिति**। प्रतिशब्दस्यार्थनिर्देशसूत्रशब्देन वीप्सायामव्ययीभावः। आकाङ्क्षाभावान्न [3]'उगवादिभ्यः' इत्यत्र छस्य संबन्ध इत्यत आह — **नदीति**। ननु [4]प्रकृति-विशेषाच्छो न प्राप्नोतीत्यधिकदोषसद्भावात् [5]'स एव' इत्ययुक्तम्, अत आह — **तस्मै हित-मित्यादिष्विति**। अर्थस्य प्राधान्येन निर्देशेऽप्यर्था एवावधिमन्त इति कुत इत्यत आह — **यथेति**। वेत्यस्य वचनं वावचनमिति भ्रमं व्युदस्यति — **विकल्पेति**। ननु 'प्राक् ठञ्ः' इत्युच्यमाने [6]'लोकसर्वलोकाट्ठञ्' इत्यतः प्राक् छस्याधिकारः स्यादित्यत आह — **प्राग् वतेरिति**॥

[४, १–६]

(उद्द्योतनम्) संपूर्णसूत्राक्षेपशङ्कां निराह — **छ इति**। नन्वधिकारोऽयं न विधिः, अत आह — **प्राक् क्रीताद्येऽर्था इति**। [7]विहितद्वयस्य पौनरुक्त्यं निराह — **पुनः श्रुत्येति**। लाघवं प्रकर्ष इत्यर्थः। **असतीति**। सूत्रस्यैवाकरणे सतीत्यर्थः। 'प्रत्यर्थनिर्देशसूत्रम्' इति वीप्सार्थे-ऽव्ययीभावः। सूत्राकरणे कस्याधिकारः, अत आह — **छ इति**। अवधिवैयर्थ्यं दृष्टान्तेनाह — **यथेति**। प्रतियोगम्, योगे योगे, इत्यनयोः पौनरुक्त्यं निराह — **प्रतियोगमित्यनेनेति**। ननु 'यतः प्रकृतेः प्रत्ययान्तरं न विधीयते तत एव छो भविष्यति, अत आह — **नदीति**। 'उगवा-दिभ्यो यत्, छश्च' इति भाष्येऽनुपपत्तिमाह — **केचिदिति**। **पाराथ्यर्यादिति**। [9]'गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वात् स्यात्' इति न्यायादिति भावः। उपलक्ष्यमाह — **इदं त्विति**। ननु प्रकृतिपक्षे [10]'तस्मै हितम्' इत्यत्र प्रकृतिनिर्देशाभावात् 'वत्सेभ्यो हितो वत्सीयो गोधुक्' इत्यत्र छो न स्यादिति शङ्कां निराकुर्वन् अपवादे छप्रसङ्गमुदाहरति — **तस्मै हितमित्यादिष्विति**। ननु

---

[1] वाक्यभेदात् — ल.
[2] न त्वेकैकस्य — ल.
[3] पा. सू. ५.१.२.
[4] प्रकृत्यन्तराच्छः — व.
[5] स एवेत्यनुपपन्नम् — व.
[6] पा. सू. ५.१.४४. प्रकृष्टे ठञ् इत्यतः — व.
[7] विहितशब्दद्वयस्येत्यर्थः।
[8] यस्याः प्रकृतेरित्यर्थः।
[9] मीमांसासूत्रम् ३.१.२२.
[10] पा. सू. ५.१.५.

देशो व्यर्थः, अत्र आह — **एवं मन्यत इति**। **गोत्रेति**। गोत्रवाचिभ्यश्चरणवाचिभ्यश्च [1]'तस्येदम्' इति विषये वुञ्। **गोत्राधिकारेति**। स्वरितेनाधिकारावगतिर्भवतीति तस्मिन् सूत्र उक्तत्वात् [2]'गर्गादिभ्यो यञ्' इत्यस्यैव ग्रहणं स्यादित्यर्थः। समाधानाभिप्रायमाह — **अर्थो गृह्यत इति**। तत्र गोत्रग्रहणं न स्वर्यत इत्यर्थः। तद्वाचिन इति पञ्चमी। अधिकारग्रहणेऽनिष्टमाह — **गोत्राधिकारेति**॥

इति श्रीमहोपाध्यायाद्वैतविद्याचार्यराघवसोमयाजिकुलावतंसश्रीतिरुमलाचार्यवर्यस्य
सूनोरन्नंभट्टस्य कृतौ महाभाष्यप्रदीपोद्द्योतने
पञ्चमस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम्

॥ पादश्च समाप्तः ॥

[४, २४५–२४६]

(नारायणीयम्) गोत्रे [यो] विहित इति। यद्यपि गोत्रशब्देनापत्यलक्षणोऽर्थ उच्यते, तथाप्यत्र विशेषणसामर्थ्यात् तत्र विहितः प्रत्यय उपचारादुच्यत इति भावः। ननु गोत्रप्रत्ययान्तात् स्वार्थे विहितस्य यञो गोत्रार्थवृत्तित्वात् [3]'गोत्रचरणाद्वुञ्' इति वुञि सिद्धे किमर्थं तस्य गोत्रत्वमतिदिश्यत इत्यत आह — **एवं मन्यत इति**। प्रत्याख्यानवादिन आशयं दर्शयति — **गोत्रचरणाद्वुञिति**॥

इति नारायणीये श्रीमन्महाभाष्यप्रदीपविवरणे पञ्चमस्याध्यायस्य
तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम्

॥ पादश्च समाप्तः ॥

---

[1] पा. सू. ४.३.१२०.

[2] पा. सू. ४.१.१०५.

[3] पा. सू. ४.३.१२६.

पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थपादे प्रथममाह्निकम्

पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन्लोपश्च ५.४.१.

[४, २४७]

(विवरणम्) अपरनिमित्तकत्वे फलं दर्शयति — **तेनेति** ॥

[४, २४७]

(उद्द्योतनम्) ननु पादशतग्रहणाभावे द्वौ द्वौ माषौ ददातीत्यत्रापि प्रत्ययः स्यात्, अत आह — **द्वौ द्वाविति**। वुनोऽकादेशे [1]'यस्य' इत्यकारलोपे सिद्धे 'लोपश्च' इति व्यर्थम्, अत आह — **यस्येतीति**। द्वौ द्वौ पादौ द्विपदिका। वुन्नन्तः स्त्रियां स्वभावात् ॥

[४, २४७]

(नारायणीयम्) ननु पादशतग्रहणाभावे द्वौ द्वौ माषौ ददातीत्यादावनिष्टेऽपि विषये वुन्लोपौ स्यातामित्यत आह — **द्वौ द्वाविति**। **तेन लोपस्येति**। [2]'यस्य' इति लोपस्य त्वीति तद्धिते च विधीयमानस्य परनिमित्तकत्वात् स्थानिवत्त्वात् पादशब्दान्तत्वादङ्गस्य पाच्छब्दान्तस्य विधीयमानः पद्भावो न स्यात्। अयं त्वपरनिमित्तकः। न ह्यत्र वुञ् निमित्तम्, सहविधानादिति पद्भावसिद्धिः ॥

स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ५.४.३.

[४, २४७]

(उद्द्योतनम्) प्रकारः सादृश्यम्, तच्च प्रातिपदिकार्थविशेषणम्। कन्प्रत्ययस्तु स्वार्थ इत्यभिप्रेत्याह — **सादृश्यस्येति**। सादृश्ये प्रयोगं दर्शयति — **अचञ्चन्नपीति** ॥

[४, २४७]

(नारायणीयम्) सादृश्यस्य द्योतक इति। अनेन प्रकारोऽत्र सादृश्यमिति दर्शयति। कथं सादृश्यमित्याह[3] — **अचञ्चन्नपीति**। अविच्छिन्नोद्गमदीप्यमानरश्मिसमूहत्वाच्चलितमूर्तिरिव दृश्य-

---

[1] पा. सू. ६.४.१४८.

[2] पा. सू. ६.४.१४८.

[3] इत्यत आहेत्यर्थः।

मानो मणिश्चञ्चत्कशब्दवाच्यः। मण्डूकखद्योतयोरप्यनेनाभिधानमिति हरिः। यथोक्तम्

[1]चञ्चत्प्रकारश्चञ्चत्को बृहत्क इति चापरे।
मणिमण्डूकखद्योतान् सादृश्येन प्रचक्षते॥
तत्रोन्मेषनिमेषाभ्यां खद्योत उपमीयते।
श्वासप्रबन्धैर्मण्डूकः स्पन्दमानप्रभो मणिः॥ इति।

अबृहन्नपीति। अतिकृशोऽपि मणिः सर्वतः प्रसरत्प्रभाजालवशेन स्थूलतरमूर्तिरवधार्यमाणो बृहत्सदृशत्वात् बृहत्क इत्युच्यते॥

अनत्यन्तगतौ क्तात् ५.४.४.

[४, २४७–२४८]

(विवरणम्) तच्छब्देन क्तान्तविहितातिशायिकपरामर्शेऽतिप्रसङ्गात् क्तान्तमात्रं तच्छब्देन परामृष्टव्यम्, परशब्दापेक्षया च पञ्चमी, परत्वं च व्यवहितमपीत्युपगन्तव्यमित्यभिप्रायेण शङ्कते — **नन्वेष इति**॥

[४, २४७–२४८]

(उद्द्योतनम्) विप्रतिषेधसिद्धये युगपत्प्राप्तिमाह — **भेदस्येति**। 'तदन्ताच्च' इत्यस्य प्रयोजनमाह — **क्तान्तत्वाभावादिति**। **इत्याह** इत्यत आह। तरबन्तात् स्वार्थमात्रेऽयं कन्विधिरिति केषांचिन्मतं निरस्यति — **स्वार्थः पुनरिति**। **न द्योतिता स्यादिति**। सा च प्रतीयत इति भावः। स्वार्थमात्रपरत्वे प्रयोजनं शङ्कते — **नन्विति**। अनत्यन्तगतिप्रतीतिबलादयमनत्यन्तगतिविशिष्ट एव स्वार्थे भवति। केवलस्वार्थेऽपि ज्ञापकात् कन्नित्याह — **एवं तर्हीति**। ज्ञापकत्वमुपपादयति — **न हीति**। ननु साम्यादिना द्योतितेऽपि स्वार्थिकत्वात् [समासात्] कन् स्यात्, अत आह — **समासेभ्यस्त्विति**। ननु [2]'कृद्ग्रहणे गतिकारकस्यापि ग्रहणम्' इति समासात् क्तविधानाभावेऽपि क्तग्रहणेनैव समासस्यापि ग्रहणं स्यात्, अत आह — **कृद्ग्रहण इति**॥

[४, २४७–२४८]

(नारायणीयम्) भेदस्येति। 'भिन्नम्' इत्यत्र प्रकृतिवाच्याया भेदनक्रियायाः स्वाश्रये कृत्स्नव्याप्त्यभावादनत्यन्तगतिर्विवक्षिता भवति, ईषद्भेदादन्यस्मात् प्रकर्षश्च, तदा युगपत्प्राप्त्या विप्रतिषेधोपपत्तिः। ननु कृते तरपि [3]'पुनःप्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धम्' इति न्यायेन कनः सिद्धत्वात् किं वचनेनेत्यत आह — **क्तान्तत्वाभावादिति**। **असमास इति**। यदा 'सामिकृतम्' इत्यादौ [4]"सामि' इति समासो न भवति महाविभाषाधिकारात्, तदा साम्यादिशब्देनैकदेशवाचिनात्यन्तगतेः प्रतिपादनात् तद्द्योतनार्थस्य कनः प्रसङ्गाभावः। **समासेभ्यस्त्विति**। तुशब्दो

---

[1] वाक्यपदीयम् ३.१४.६१८,६१९.
[2] परिभाषा २८.
[3] परिभाषा ३९.
[4] पा. सू. २.१.२७.

विशेषद्योतकः। समासेभ्यो [न] केवलं सामिवचनेनैवानत्यन्तगतेर्द्योतनादेव[1] कनोऽप्रसङ्गः, किं तर्हि, क्तान्तत्वाभावादपीत्यर्थः। कथं क्तान्तत्वाभाव इत्यत्राह — **कृद्ग्रहण इति**॥

अषडक्षाशितङ्वलंकर्मालंपुरुषाध्युत्तरपदात् खः ५.४.७.

[४, २४८–२५१]

(विवरणम्) सकारानुबन्धश्च माकारीत्यत आह — **पदसंज्ञेति**। 'प्राक् कनः' इत्यत्र [2]'स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन्' इत्यस्य ग्रहणे 'ञ्यादयः प्राग्वुनः' इति पुनरुक्तत्वादनर्थकमित्याह — **अवक्षेपणे कन्नित्यस्मादिति। शुक्ल इत्युक्त इति**। यदा प्रकृष्टः शुक्ल इत्युच्यते तदा न शुक्लादिशब्दः प्रकर्षे वर्तत इति भावः। ननु भवन्त्वेते नित्याः, खस्य किमायातमित्यत्राह — **बहुवचनेति**। नन्वधिशब्दस्य शौण्डादिषु पाठेऽप्यभावात्[3] सप्तम्यास्तत्समासोऽनुपपन्न इत्यत्राह — **अधिरीश्वर इत्यधेरिति**॥

[४, २४८–२५१]

(उद्द्योतनम्) ननु विग्रहाभावेऽपि 'कृत्रिमम्' इत्यादौ तद्धितविधिर्दृश्यते, अत आह — **अन्यत्रेति**। नन्वत्र वाग्रहणाभावादेव नित्यत्वं स्यात्, अत आह — **इह त्विति**। 'तस्मात्' इत्यनेन शङ्कायाः किं समाधानमुक्तम्, अत आह — **सूत्रमिति**। इत्संज्ञा मास्तु, अत आह — **पदसंज्ञा चेति**। पदसंज्ञायां 'राजाधीनम्' इति नलोपः सिध्यति। अन्यथा [4]नकारसकारयोः श्रवणप्रसङ्ग इति भावः। 'प्राक् कनः' इत्यत्र विवक्षितमाह — **अवक्षेपण इति**। तेषां नित्यत्वं न्यायसिद्धं, न वाचनिकमित्याह — **शुक्ल इति**। भाष्ये बृहतीशब्देन [5]'बृहत्या आच्छादने' इति विहितकनो ग्रहणम्। जात्यन्तशब्देन [6]'जात्यन्ताच्छ बन्धुनि' इति विहितग्रहणम्। 'बृहतीजात्यन्तौ' इति वक्तव्ये 'बृहतीजात्यन्ताः' इति बहुवचनं खग्रहणार्थमित्याह — **बहुवचनेति**। प्रकृत्युपालम्भप्रकारमाह — **प्रकृत्यभावादिति**। शौण्डादिष्वधिशब्दपाठान्नायमुपालम्भः, अत आह — **एतच्चेति**। समानाधिकरणानां बहुव्रीहिः, न चात्र सामानाधिकरण्यम्, अत आह — **वृत्तिविषय इति**। विशेषणत्वस्य विवक्षाधीनत्वाद् राजशब्दस्य पूर्वनिपात इत्याह — **विशेषणत्वेति**। [7]'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' इति प्रादिसमासः किं न स्यात्, अत आह — **'यदि त्विति**। कपि किमनिष्टम्, अत आह — **तस्मिंश्चेति**। राजाधिकशब्दस्याध्युत्तरपदत्वाभावात् खो न स्यादित्यर्थः। वचनात् तत्संभवेऽप्यनिष्टरूपं स्यात्, 'राजाधीनम्' इति च न सिध्येदिति भावः।

---

[1] अत्रैवकारोऽधिको भाति।

[2] पा. सू. ५.४.३.

[3] सप्तम्या अभावादित्यन्वयः।

[4] राजन्शब्दनकारस्य सधीनर्प्रत्ययसकारस्य चेत्यर्थः।

[5] पा. सू. ५.४.६.

[6] पा. सू. ५.४.९.

[7] महाभाष्यम् २.२.१८.

[8] प्रदीपे 'यद्यधिखट्वादिवत्' इति हरयाणामुद्रिते दृश्यते। 'यदि त्वतिखट्वादिवत्' इति निर्णयसागरमुद्रिते पाठः। तुशब्दसहितोऽन्नंभट्टपाठः। अतिखट्वादिवत्, इत्येतदपेक्षया 'अधिखट्वादिवत्' इत्येवात्र युक्ततरं भाति।

अव्ययीभावेऽधेः पूर्वनिपाते दृष्टान्तः — **अधिस्त्रीति**। [1]'अव्ययं विभक्ति' इत्यादिना विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावो वाच्यः। तत्राप्यव्ययस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वेनोपसर्जनत्वात् पूर्वनिपातप्रसङ्ग इत्यर्थः। अव्ययीभावपक्षे राजाधीनशब्देन राजाधिकृतवस्तुप्रतीतिर्न स्यादिति शङ्कते — **ननु विभक्त्यर्थेति**। **साहचर्यादिति**। अधिकरणकारकस्याधेयस्य चैकस्मिन् वृत्तेरभेदोपचारेणाधेये प्रयोगोपपत्तिरित्यर्थः। नन्वव्ययीभावेऽव्ययार्थस्य प्राधान्यात् तस्य च लिङ्गसंख्याभावात् 'राजाधीनः, राजाधीना' इत्यादि न स्यात्, अत आह — **खप्रत्यय इति**। लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति भावः। कुटीरशब्दे स्वार्थिकत्वे[न] स्त्रीत्वमेव युक्तम्, तथापि पुंस्त्वं दृश्यत इति दृष्टान्तार्थः। नन्वधिशब्दस्य राजदन्तादिषु पाठे 'अधिस्त्रि' इत्यादावप्यधेः परनिपातप्रसङ्गः, अत आह — **राजदन्तादिष्विति**। **तेनेति**। 'राजाधीनम्' इत्यादावधेराधेयप्रधानत्वात् परनिपात इति भावः। नन्वधेः शौण्डादिपाठेऽपि तद्योगे सप्तम्यभावात् कथं सप्तमीसमासः, अत आह — **अधिरीश्वर इति**। अस्मिन् पक्षे स्वपदविग्रहोऽपि संभवतीत्याह — **एवं वाक्यमपीति**। नन्वधिशब्दस्येश्वरवाचित्वे 'राजाधीनम्' इत्यत्रेशितव्यप्रतीतिः कथम्, अत आह — **वृत्तिविषय इति**। ईशितव्यप्रतिपत्त्यर्थं प्रकारान्तरमाह — **अथवेति**। **अधिकरण एव** न [2]'अधिरीश्वरे' इति कर्मप्रवचनीययोग्यनिमित्तेत्येवकारार्थः। नन्वसत्त्वभूतार्थं प्रति कथमधिकरणत्वम्, अत आह — [3]**वृत्तिविषये चेति**। अस्मिन् पक्षेऽस्वपदविग्रह इत्याह — **इत्यस्वपदेनेति**। वाक्याभावस्य हेतुत्वमितिशब्दार्थः॥

[४, २४८–२५१]

(नारायणीयम्) ननु प्रत्ययविधानानुपपत्तौ 'विग्रहाभावात्' इति हेतुरसिद्धोऽनैकान्तिकश्चेत्याशङ्क्य तत्समर्थनायाह — **अन्यत्रेति**। ननु मा कारि सकार इत्याशङ्क्य [4]"सिति च' इति पदसंज्ञार्थं तस्य कर्तव्यत्वमाह — **पदसंज्ञा चेति**। 'राजाधीनम्' इत्यादौ। ननु तमबादिषु महाविभाषाधिकारस्य निवर्तकस्य कस्यचिदभावात् कथं ते नित्या इत्यत्राह — **शुक्ल इत्युक्त इति**। एवं [5]'त्र्यादिष्वप्यनभिधानादिको हेतुर्द्रष्टव्यः। बृहतीशब्देन [6]'बृहत्या आच्छादने' इति सूत्रविहितः कन् लक्ष्यते। जात्यन्तशब्देन [7]'जात्यन्ताच्छ बन्धुनि' इति छः। तत्र द्विवचने प्रयोक्तव्ये बहुवचननिर्देश छसहचरितप्रत्ययान्तरसंग्रहार्थ इत्याह — **बहुवचननिर्देशादिति**। ननु प्रकृत्युपालम्भे प्रत्ययविधानानुपपत्तिरित्यत आह — **प्रकृत्यभावादिति**। कथं पुनर्बहुव्रीहौ सत्यर्थः संगच्छत इत्यत्राह — **वृत्तिविषय इति**। विशेषणविवक्षायां पूर्वनिपातोपपत्तिः। यद्यपि तत्पुरुषः संभवति, तथापि पूर्वनिपातो न सिध्यतीति स नोक्त इत्याह — [8]**'यदि त्विति**। **यथाधिस्त्रीति**। [9]'अव्ययं विभक्ति' इत्यव्ययस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वात्। **साहचर्यादाधेयप्रधान इति**। प्रत्यय [सह] भावे आधेयप्रधान एव, नाधिकरणप्रधानः, शब्दशक्तिस्वाभाव्यादित्यर्थः। **खप्रत्यये च कृत इति**। [10]'स्वार्थिकाः क्वचित् प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते' इति ज्ञापितत्वात्। ननु

---

[1] पा. सू. २.१.६.
[2] पा. सू. १.४.९७.
[3] वृत्तिविषयत्वे चेति — लृ.
[4] पा. सू. १.४.१६.
[5] 'ड्वितः क्त्रिः' इति त्रिप्रत्ययादिष्वित्यर्थः।
[6] पा. सू. ५.४.६.
[7] पा. सू. ५.४.९.
[8] तुशब्दरहितः पाठो हरयाणामुद्रिते। तुशब्दसहितो निर्णयसागरमुद्रिते प्रदीपे।
[9] पा. सू. २.१.६.
[10] परिभाषा ८४.

राजदन्तादिष्वधेः पाठे 'अधिस्त्रि' इत्यादावपि तस्य परनिपातः स्यादित्यत आह — **राजदन्तादिष्विति**। ननु 'अधि ब्रह्मदत्ते' इत्यादौ वाक्येऽधेः स्वस्वामिभावलक्षणस्य संबन्धस्यावच्छेदकत्वात् कथमत्रेशितव्ये नियमेन वृत्तिरित्यत आह — **वृत्तिविषये चेति**। नन्वसत्त्ववाचिनाधिना योगे राजादेः कथमधिकरणत्वं स्यात्, तस्य क्रियापेक्षत्वादित्यत आह — **वृत्तिविषये चेति**।

विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम् ५.४.८.

[४, २५१]

(उद्द्योतनम्) ननु [1]'एकशालायाष्ठजन्यतरस्याम्' इत्यतोऽन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धेर्विभाषाग्रहणं व्यर्थम्, अत आह — **विभाषेति**। विधेरिति सामान्येनैकवचनम्, पूर्वविधीनामित्यर्थः। **अञ्चत्यन्त इति**। अञ्चत्यन्तस्य स्त्रीलिङ्गस्य दिङ्मात्रवाचकत्वेन 'अस्त्रियाम्' इत्येव दिग्वाचिव्यावृत्तेरित्यर्थः। **क्रियेति**। प्रकर्षेणाञ्चतीति प्रागिति क्रियानिमित्तत्वम्, [2]'दिक्छब्देभ्यः' इत्यस्तात्यन्तत्वे दिग्देशकालनिमित्तत्वम्। दिग्वाचिनः प्राक्शब्दस्य कथमस्त्रीत्वम्, अत आह — **प्राचीनशब्दादिति**। **अञ्चेर्लुगिति**। ततो [3]'लुक् तद्धितलुकि' इति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक्। तर्हि 'प्राचीनम्' इति कथम्, अत आह — **खे त्विति**॥

[४, २५१]

(नारायणीयम्) ननु महाविभाषाधिकारादेव वाक्याभ्यनुज्ञानस्य सिद्धत्वात्। किमत्र विभाषाग्रहणेनेत्यत आह — **इह विभाषाग्रहणमिति**। **अञ्चत्यन्त इति**। तस्मात् स्त्रीप्रतिषेधेनैव दिक्प्रतिषेधस्य सिद्धत्वाद् दिग्ग्रहणमनर्थकमित्यर्थः। **क्रियानिमित्तक इति**। प्रकर्षेणाञ्चति गच्छतीति व्युत्पत्त्या। **दिग्देशेति**। दिगादिसंबन्धादुपचारादित्यर्थः। दिक्छब्दस्यास्त्रीविषयत्वमुपपादयितुं प्रक्रियामाह — **प्राचीशब्दादिति**। अस्तातेर्लुकि कृते [4]'लुक् तद्धितलुकि' इति ङीपोऽपि लुक्। **ततोऽव्ययत्वादिति**। [5]'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इत्यनेन। नन्वव्ययात् स्वार्थिके खे सति तदन्तस्याव्ययत्वं स्यादित्यत आह — **खे तु कृत इति**॥

एकस्य सकृच्च ५.४.१९.

[४, २५२–२५६]

(विवरणम्) कथमसामर्थ्यमित्यत्राह — **पुनरिति**। क्रियायाः पुनःप्रवृत्तिरभ्यावृत्तिः, एकवारं च प्रवर्तमानायां क्रियायां गण्यमानायामेकशब्दः क्रियागणने वर्तमानोऽपि न क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्तते, क्रियायाः पुनःप्रवृत्त्यभावेन क्रियाभ्यावृत्तिगणनवृत्त्ययोगात्। ततश्च क्रियाभ्या-

---

[1] पा. सू. ५.३.१०९.
[2] पा. सू. ५.३.२७.
[3] पा. सू. १.२.४९.
[4] पा. सू. १.२.४९.
[5] पा. सू. १.१.३८.

वृत्तिगणनेऽनुवर्तमाने लक्षणस्यासंभवित्वप्रसङ्गः, तन्निवृत्त्यर्थमित्यर्थः। कथमेकस्य पुनःपुनरावृत्तिरित्यत आह — **एकैवेति**। 'पञ्चकृत्वः' इत्यत्र यद्यपि वर्तमान एव लः, तथापि संख्यावाचिपदसमभिव्याहारात् कालभेदावगतिरिति भावः। ननु भोक्तुं पाक इत्यादौ क्रियानिमित्ततुमुन्दर्शनेन पाकादेः क्रियावाचित्वावसायात् तदावृत्तिगणनं क्रियावृत्तिगणनमेवेति किमुच्यते 'नैतत् क्रियागणनम्' इति, अत्राह — **अभ्यावृत्तिग्रहणादेवेति**। **अन्यत्रेति**। क्रियाविशेषग्रहणहेत्वभावादित्यर्थः। संख्याग्रहणेन कथमिव ते निवर्त्यन्त इत्यत्राह — **ते हीति**॥

[४, २५२–२५६]

(उद्द्योतनम्) अर्थविशेषेऽसामर्थ्यमित्याह — **पुनःपुनरिति**। अर्थान्तरे त्वनुवृत्तावपि न दोष इत्याह — **यदा त्विति**। अस्मिन् पक्षे आङः किं प्रयोजनम्, अत आह — **अस्मिन् पक्ष इति**। अयं पक्षोऽग्रे भाष्य एव व्यक्तीभविष्यति। **आख्यातेनेति**। वस्तुतो भिन्नैवाख्यातेनाभिन्नतया प्रतीयते। [1]'न चैकस्य पुनःपुनरावृत्तिर्भवतीत्यत्रायमर्थः' इत्यन्वयः। **कालभेदादपीति**। पञ्चकृत्व इत्यत्रैकस्या अपि भुजिक्रियायाः कालभेदाद् भेदोऽस्ति, अत्र तु नास्तीत्यर्थः। तर्हि सूत्रस्य किं प्रयोजनम्, अत आह — [2]**तत्र यथेति**। एकमिति क्रियाविशेषणम्। अभ्यावृत्तिः प्रधानम्, तद्विशेषणं क्रिया। शङ्काशयं निराह — **यदीति**। एको भुङ्क्त इत्यत्रैकशब्दः कर्तृविशेषणं, न कालस्येति सकृदादेशाभावः। तत्रैकशब्दप्रयोगस्य कृत्यमाह — **अनेकोऽपीति**। कर्तृभेदेन भिन्नानां भुजिक्रियाणामेककालत्वं प्रतीयते। 'एको भुङ्क्ते' इत्युक्ते कर्त्रेकत्वमात्रं प्रतीयते, न क्रियाया एककालत्वमिति प्रत्ययाभाव इत्यर्थः। [सकृद् भुङ्क्ते इत्यत्र तु] एककालत्वं प्रतीयत इति विशेषः। ननु क्रियाशब्देन तिङन्तवाच्यासत्त्वभूतक्रियाया एव ग्रहणात् [3]पाकादिशब्दप्रयोगे कथं प्रत्ययापादनम्, अत आह — **यथेति**। ननु 'द्वौ पाकौ' इत्यत्र [4]पाक्यभेदेन पाकक्रियाभेदात् एकस्याभ्यावृत्त्यभावात् कथं प्रत्ययापादनम्, अत आह — **यदेति**। ननु पाकादिशब्दवाच्यस्यापि क्रियात्वोक्तेः 'नैतत्' इत्ययुक्तम्, अत आह — **अभ्यावृत्तिग्रहणादिति**। **न हीति**। 'द्विर्द्रव्यम्, द्विर्गुणः' इति वा 'द्रव्यमावर्तते गुणा आवर्तन्ते' इति वा प्रयोगाभावादित्यर्थः। विशेषमेवाह — **तेनेति**। **सिद्धतायामिति**। यद्यपि सिद्धे धात्वर्थे घञ्जिति विधिर्नास्ति, तथापि घञन्तेनैव साध्यरूपप्रतीत्यभिभवाद् अर्थात् सिद्धे विधानं संपद्यत इत्येवमुक्तम्। ननु घञादावपि धातुना साध्यस्वभावा प्रतीयत इत्यतिप्रसङ्गतादवस्थ्यम्, अत आह — **यद्यपीति**। **अन्यत्रेति**। [5]'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायाम्' इत्यादावित्यर्थः। अत्रैव [6]तत्र सिद्धतायुक्ताग्रहणे यत्नाभावादिति भावः। एतावता 'एकः पाकः' इत्यत्र कः परिहारः, अत आह — **यादृशी चेति**। **ययोक्तन्यायं** क्रियाग्रहणसामर्थ्यात् साध्यभूता क्रिया गृह्यत इति न्यायम्। **घञादीनामिति**। घञादिभिः सिद्धैव क्रियाभिधीयते, अव्ययकृद्भिस्तु साध्यस्वभावा, शब्दशक्तिवैचित्र्यादित्येतं विशेषमबुद्ध्वेत्यर्थः। **दोषान्तरम्** उक्ताभ्यावृत्तिपक्षे। 'द्विरावृत्ते सकृदिति स्यात्' इत्यत्र हेतुमाह — **आद्या हीति**। अभ्यावृत्त्यनुवृत्तौ 'सकृत्' इति न स्यात्,

---

[1] प्रदीपे 'न चैककालस्य' इत्यत्र 'न चैकस्य' इति पाठो निर्णयसागरमुद्रिते।
[2] तत्र यदेति — लृ.
[3] पाकादिग्रहणप्रयोगे — लृ.
[4] पक्तव्यभेदेनेत्यर्थः।
[5] पा. सू. ३.३.१०.
[6] तत्रासिद्धता — लृ.

अत आह — भाष्ये **न त्विति**। एतल्लाभे हेतुमाह — **एतच्चेति**। आभिमुख्यं परस्परसापेक्षत्वमित्याह — **अस्ति हीति**। एकसाधनानां 'देवदत्तो द्विर्भुङ्क्ते, त्रिर्भुङ्क्ते' इत्यादावेककर्तृकाणां परस्परापेक्षां व्यनक्ति — **एतावत्य इति**। सकृदादेशेऽपीयमभ्यावृत्तिरस्तीत्याह — **सकृद् भुङ्क्त इति**। अव्ययकृत्सु घञ्जादिवैषम्यमाह — **अव्ययकृदभिहित इति**। भाष्ये क्रियायां क्रियावदतिदेशानुपपत्तिं निराह — **अविप्रतिपत्तीति**। ननु गणन इत्येव संख्याशब्दो लभ्यते, संख्याशब्दानामेव गणनार्थकत्वात्। अतः संख्याया इति व्यर्थम्, अत आह — **पूर्वसूत्र इति**। **भूरीति**। 'भूरिवारान् भुङ्क्ते' इत्यत्र 'भूरिकृत्वः' इति प्रयोगो मा भूदित्येवमर्थमित्यर्थः। ननु संख्यायतेऽनया संख्येत्यन्वर्थत्वमेकादिसंग्रहार्थं [1]'बहुगण' सूत्रे आश्रितम्। ततः कथं भूर्यादिव्यावृत्तिः, अत आह — **ते हीति**। एकादिप्रसिद्धसंख्या यतिरिक्तसंख्याशब्दानां मध्ये बहुगणशब्दयोरेव संख्यासंज्ञा, न भूर्यादीनामिति नियम इत्यर्थः। प्रश्नपूर्वमभ्यावृत्तेः प्रयोजनमाह — **अभ्यावृत्तीति**। गणनग्रहणेनैवाभ्यावृत्तिलाभ इति मत्वा प्रश्नः। **क्रियामात्रेति**। अत्रानेकक्रियाणां पञ्चत्वमात्रमुच्यते, न त्वेकस्याः क्रियायाः पुनःपुनर्जन्मलक्षणाभ्यावृत्तिर्गण्यत इति प्रत्ययाभावः। अभ्यावृत्तिग्रहणस्य प्रयोजनान्तरमाह — **अभ्यावृत्तिग्रहणे चेति**। क्रियाया एवाभ्यावृत्तिरिति तद्ग्रहणेनैव क्रियालाभे क्रियाग्रहणं साध्यभूतक्रियालाभार्थमिति 'पञ्च पाकाः' इत्यत्र प्रत्ययाभावः। क्रियासामान्यग्रहणे तु तत्रापि प्रसङ्ग इत्यर्थः। उक्तप्रयोजनमुपसंहरति — **तदेवमिति**। 'एकस्या एव' इत्यभ्यावृत्तिशब्दार्थकथनम्। घञाद्यन्तात् प्रत्ययानङ्गीकारेऽनिष्टं शङ्कते — **यदि तर्हीति**। ज्ञापकात् क्वचित् तदन्तादपि प्रत्यय इत्युत्तरम्। ननु क्रियाभ्यावृत्तिप्रतिपादकात् संख्याशब्दात् प्रत्ययविधावतिप्रसङ्गाभावात् 'गणने' इति किमर्थम्, अत आह — **गणनेति**। **आभिमुख्येन** परस्परापेक्षत्वेन। अत्रालम्भनक्रियाया एकत्वात् कथमुत्पत्तिभेदः, अत आह — **साधनभेदेति**। पशुभेदेन तदालम्भनं भिन्नमित्यर्थः। इष्टापत्तिं निराह — **साधनगणनेति**। अत्र साधनमेव गण्यते, तत्सामानाधिकरण्यात् सप्तदशशब्दस्य, क्रिया त्वर्थादिति प्रत्ययाभावः। यद्यसत्त्वभूतक्रियाभ्यावृत्तौ प्रत्ययः 'पञ्चकृत्वः पाकः' इति न स्यात्, अत आह — **पञ्चकृत्व इति**। **करोत्यादीति**। 'क्रियते, उत्पाद्यते' इत्यादिबुद्धिस्थक्रियापेक्ष इत्यर्थः। **यथेति**। तत्र क्रियापदाभावेन तदध्याहारस्य सर्वसंमतत्वादिति भावः॥

[४, २५२–२५६]

(नारायणीयम्) अभ्यावृत्तिग्रहणस्य निवर्त्यत्वे हेतुमाह — **अभ्यावृत्तीति**। एतत् पूर्वसूत्रार्थवर्णनेनोपपादयति — **पुनःपुनरिति**। असकृत्प्रवृत्तिरित्यर्थः। एतच्चाभिग्रहणाल्लभ्यते। अन्यथा 'क्रियावृत्तिग्रहणे' इत्येव वाच्यं स्यात्। [2]**इह दोषाभाव इष्ट इति**। क्रियोत्पत्तेरेकत्वसंख्ययापि गणनार्हत्वात्। **सत्यमिति**। एकस्यैवाभ्यावृत्तिः संभवतीत्येतदङ्गीकरोति। कथं तर्हि भाष्यार्थ इत्यत्राह — **अयं त्विति**। भाष्ये 'एकस्य' इत्यस्य व्याख्यानम् — **एककालस्येति**। अत एवैकशब्देन तस्याभिधानमित्याह — **एकशब्दवाच्यस्येति**। **कालभेदादपीति**। यत्र तु कालभेदादेकस्यैव भोजनस्य भेदः प्रतीयते तत्राभ्यावृत्तिव्यवहारः, यथा द्विर्भुङ्क्त इति। यत्र तु तेनापि न भेदस्तत्राभ्यावृत्त्यभावात् क्रियागणनमात्रे वर्तमानात् प्रत्यय इति। तदाह — **तत्र यथेति**। **एकं भुङ्क्त इति**। एकं भोजनं करोति, एककालमित्यर्थः। ननु क्रियाग्रहणस्यात्रोपयोगात्

---

[1] पा. सू. १.१.२३.

[2] प्रदीपे 'इह दोषाभावः' इत्यत्र 'इह दोषाभाव इष्टः' इति पाठोऽभिमत इति भाति।

कथं तन्निवृत्तिरप्यशङ्क्यत इत्यत आह — **प्रधान इति**। विशेष्यस्य प्रधानस्य निवृत्तौ विशेषणस्य गुणस्यानुवृत्तिरयुक्ता, प्रधानानुरोधाद् गुणानामित्याशयेन प्रश्न इत्यर्थः। ननु न्यायाददनुवृत्तौ सिद्धायां किं प्रयोजनप्रश्नेन। न हि प्रयोजनानुयायि प्रमाणमित्यत्राह — **यदि प्रयोजनमिति**। **स्वरितत्वादिति**। स्वरितलिङ्गासञ्जनमेवानुवृत्तौ प्रमाणम्, न प्राधान्यमित्यर्थः। ननु घञाद्यन्तानां पाकादीनां सत्त्वप्रधानत्वात् क्रियाया गुणभावात् कथं क्रियागणने विधीयमानाः प्रत्ययाः प्राप्नुवन्तीत्याशङ्क्याह — **यथा तुमुन्ण्वुलाविति। सुवर्णस्य द्वौ पाकाविति**। आवृत्तिकृतं फलमिच्छतैकेन कर्त्रैकमेव सुवर्णं द्विः पच्यत इत्यर्थः। **तद्भेदाच्चेति**। आवृत्तिभेदादेव, न वस्तुत इत्यर्थः। यत्र तु कारकभेदात् क्रियाया वस्तुतो भेदस्तत्राभ्यावृत्तिव्यवहाराभाव इत्याह — **यदा त्विति**। ननु धातुवाच्यक्रियाश्रयेण पाकादिषु तुमुनादिप्रत्ययदर्शनात् 'नैतत् क्रियागणनम्' इति कोऽयं परिहार इत्याशङ्क्य भाष्याशयं दर्शयति — **अभ्यावृत्तिग्रहणादेवेति। क्रियाविशेषेति**। मुख्यक्रियाग्रहणार्थमित्यर्थः। तदेतदाह — **तेनेति। अन्यत्र त्विति**। [1]'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायाम्' इत्यादौ। इहेव तत्रापि [मुख्या] या एव क्रियाया ग्रहणमिति नियामकाभावाद् गुणभूताया अपि लक्ष्यदर्शनवशाद् ग्रहणात् पाकादिष्वपि तुमुनादिसिद्धिरित्यर्थः। नन्वत्राभ्यावृत्तिग्रहणानुवृत्त्यभावात् कथं क्रियाविशेषप्रतिपत्तिलाभ इत्यत्राह — **यादृशी चेति**। नन्वभ्यावृत्तिग्रहणस्य क्रियाविशेषप्रतिपत्त्यर्थत्वादव्ययकृतां च साध्यस्वभावार्थवाचित्वात् 'इहापि तर्हि' इति प्रश्नोऽयमसमञ्जस इत्याशङ्क्याह — **यथोक्तमिति। आद्या हीति**। द्वितीयाद्यासु हि क्रियाप्रवृत्तिष्वभ्यावृत्तिव्यवहारो लोके दृश्यते। **अस्ति हीति**। परस्परमपेक्ष्यमाणा एव प्रवृत्तयः पञ्चत्वादिसंख्यया गण्यन्ते। तदाह — **एतावत्य इति**। अस्मिन् सूत्रार्थेऽत्राभ्यावृत्तिग्रहणानुवृत्तावपि न दोष इत्याह — **सकृद् भुङ्क्त इति**। 'द्रव्यवत्' इति वतेरर्थमाह — **यथा द्रव्यमिति**। अव्ययकृत्सु क्रियावद्भावमुपपादयति — **अव्ययकृदभिहितस्त्विति**। नन्वेवमव्ययकृदभिहितस्य भावस्य वस्तुतः क्रियात्वात् तदतिदेशोऽनुपपन्न इत्यत आह — **अविप्रतिपत्तीति**। किमर्थं पुनः पूर्वसूत्रे संख्याग्रहणं क्रियते, यावताभ्यावृत्तिगणने वृत्तिः संख्याया एव संभवतीति, तत्राह — **पूर्वसूत्र इति। भूयादिनिवृत्त्यर्थमिति**। भूरीन् वारान् भुङ्क्ते, आवृत्तानि बहूनि भोजनानि करोतीत्यर्थः। अत्राक्रियमाणे संख्याग्रहणे क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्तमानाद् भूरिशब्दात् प्रत्ययः स्यात्। सति तु संख्याग्रहणे न भवतीत्याह — **ते हीति**। [2]'बहुगणवतुडति' इत्यत्र बहुगणग्रहणं नियमार्थम्। अनियतप्रचयवाचिनां मध्ये एतयोरेवेति। तेन भूरिशब्दस्य लौकिकसंख्यावाचित्वेऽपीह ग्रहणाभाव इत्यर्थः। **क्रियामात्रगणन इति**। अत्र हि साधनभेदाद् भिन्ना एव पाकाः पञ्चसंख्यया गण्यन्ते, न त्वेकस्याभ्यावृत्तय इत्यभ्यावृत्तिग्रहणादेवात्र प्रत्ययो निवर्त्य इत्यर्थः। ननु 'पञ्च पाकाः' इत्यादौ क्रियाग्रहणादेव निवृत्तिरुक्तेति किमभ्यावृत्तिग्रहणेनेत्यत आह — **अभ्यावृत्तिग्रहणे चेति**। उक्तमर्थं निगमयति — **तदेवमिति**। **क्वचिदिति**। न सर्वत्रेति ज्ञाप्यते। **साधनभेदेति**। क्रिया[या] भेदाभावे साधनभेदोऽनुपपन्नः। [तत्सामर्थ्यात् प्रतिपन्नो भेदो यया सा आ]लम्भनक्रिया तस्या आवृत्तौ विषय इति सप्तम्यर्थो दर्शितः। एवं चात्रालम्भनक्रियायाः प्रतिपशु वस्तुतोऽभ्यावृत्तिरित्यत्रापि स्यात्। गणनग्रहणे तु सत्यत्र न, [क्रियाभ्यावृत्तिगणने सप्तदशश]ब्दस्य [ा]वर्तनादित्यर्थः। ननु 'पञ्चकृत्वः पाकः' इत्यादिप्रयोगो दृश्यते, कथं तदुपपत्तिरित्यत्राह — **इह पञ्चकृत्व इति। यथा पञ्चकृत्व इति**। पञ्चकृत्वः पटो रक्तः क्रियत इति प्रतीयमानकरोत्यादिक्रियापेक्षः प्रत्ययः, एवं पाक इति॥

---

[1] पा. सू. ३.३.१०.

[2] पा. सू. १.१.२३.

देवतान्तात् तादर्थ्ये यत् ५.४.२४.

[४, २५६]

(विवरणम्) देवतेति। षष्ठीसमासस्तु संबन्धाभावात् 'पितृदेवत्यम्' इत्युक्ते पित्रर्थता[न]-वगमप्रसङ्गान्नाशङ्कनीय इति भावः ॥

[४, २५६]

(उद्द्योतनम्) पितॄणां देवतात्वाभावे हेतुः — **देवताशब्दस्येति।** [1]'देवाः पितरः' इति वेदे पृथङ्निर्देशादित्यर्थः। भाष्ये 'एवं च' इत्यनेनात्र यौगिकस्यैव ग्रहणमित्युक्तम्। तत्र हेतुमाह — **जातिशब्दत्व इति** ॥

[४, २५६]

(नारायणीयम्) जातिविशेषवाचित्वादिति। तथा च श्रुतिः [2]'देवा मनुष्याः पितरस्तेऽन्यत आसन्' इति। 'देवमनुष्याणां गन्धर्वाप्सरसां सर्पाणां च पितॄणां च' इति च। **समासाभावा-दिति।** पितरश्च ते देवताश्चेति कर्मधारयोऽत्रेष्यते, स च न सिध्यतीत्यर्थः। **क्रियाशब्द इति।** दिवेरैश्वर्यकर्मणः पचाद्यचि देवशब्द ईश्वरपर्यायोऽत्र गृह्यत इति सामानाधिकरण्योपपत्तिरित्यर्थः ॥

लोहितान्मणौ ५.४.३०.

[४, २५७–२५९]

(उद्द्योतनम्) [3]'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्' इति 'लोहिनिका' इत्यपि सिध्यति, किं वचनेन, अत आह — **प्रतिपदेति।** वार्तिके लिङ्गशब्देन लिङ्गप्रतिपादकप्रत्ययो विवक्षित इत्याह — **लिङ्गार्थप्रत्ययेति।** कना स्त्रीप्रत्ययो वा बाध्यत इत्युक्तेः रूपद्वयसिद्धिः। कना स्त्रीप्रत्ययस्य नित्यबाधे प्राप्ते इदं वावचनं कृतमिति समुदायार्थः। इदं वार्तिकं कुत्रत्यम्, अत आह — **वसोः समूह इति।** तत्र वसोः स्वार्थे यत्प्रत्यय इत्युक्तम्। 'अपस्यः' इति रूपं साधयति — **अप्छब्दादिति** ॥

[४, २५७–२५९]

(नारायणीयम्) प्रतिपदविधेरिति। स्त्रीत्वस्य वर्णानित्यत्वस्य च युगपद्विवक्षायां [4]'वर्णा-दनुदात्तात्' इति प्राप्तं ङीपं बाधित्वा लोहितशब्दात् पूर्वं कन् स्यात्। तदन्ताट्टापि 'लोहितिका'

---

[1] तै.सं. ५.४.११.
[2] तै. सं. २.४.१.
[3] परिभाषा ७२.
[4] पा. सू. ४.१.३९.

इत्येव स्यात्। 'लोहिनिका' इति चेष्यत इत्येतदर्थं वार्तिकम्। तत्र लिङ्गशब्देन लिङ्गाधिकार-विहितप्रत्यय उपचारादुच्यते। तस्य विकल्पेन बाधनम्, न तु नित्यमित्यर्थः। तदाह — **नित्ये लिङ्गार्थेति**। ततश्च लोहितशब्दान्ङीपि तत्संनियोगेन तकारस्य नकारे [1]'वर्णे चानित्ये' इति कनि टापि च [2]'केऽणः' इति ह्रस्वत्वे कृते 'लोहिनिका' इति सिद्धं भवति। कुत्रोक्त-मित्यत्राह — **वसोः समूहे चेति**। **विभक्तेश्चालुगिति**। छान्दसत्वाद् भाष्यकारवचनाद्वा॥

तद्युक्तात् कर्मणोऽण् ५.४.३६.

[४, २५९–२६०]

(उद्द्योतनम्) पूर्वसूत्रस्थसंदेशवाक्यपरामर्शलब्धमर्थमाह — **इदमिति**॥

[४, २५९–२६०]

(नारायणीयम्) इदं त्वयेति। अनेन तच्छब्देन व्याहृतार्था वाक् परामृश्यत इति भाष्य उक्तमिति दर्शयति। **तत् कार्मणमिति**। [3]'अन्' इति प्रकृतिभावः॥

कृद्योगे संपद्यकर्तरि च्विः ५.४.५०.

[४, २६१–२६२]

(विवरणम्) 'मूत्राय कल्पते यवागूः' इति प्रकृतेरपि संपद्यकर्तृत्वात् तद्वाचिनोऽपि च्वि यो मन्यते, तं प्रत्याह — **विकारशब्दाच्चेति**॥

[४, २६१–२६२]

(उद्द्योतनम्) सूत्रस्थस्योपसंख्यानवैयर्थ्यशङ्कां निराह — **अभूतेति**। प्रसक्तिमाह — **अभू-त्वेति**। भाष्योदाहरणं दूषयित्वोदाहरणान्तरमाह — **एतच्चेति**। [4]'अत्र संपद्यकर्तृत्वमर्थाद् गम्यते। प्रकृतिविवक्षायां नोक्तातिप्रसङ्ग इत्याह — **तेनेति**। प्रकृत्यभावे शालिसंपत्तेरभावात् प्रकृति-विवक्षात्राप्यस्ति, अत आह — **यदा त्विति**। तर्ह्येवं प्रकृतिविवक्षाव्याख्याने 'अभूततद्भावे' इति न वक्तव्यम्, अत आह — [5]**'अत्राभूतेति**। तद्व्याख्यानप्रकारमेवाह — **येन रूपेणेति**। नन्वभूततद्भावशब्देनानुत्पन्नस्योत्पत्तिर्गम्यते, न तूक्तरूपोऽभूततद्भावः, अत आह — **संपद्येति**। **लब्ध इति**। जन्मना विना संपद्यकर्तृत्वासंभवादित्यर्थः। नित्यस्यापि संपद्यकर्तृत्वसंभवान्न ततो जन्मलाभः, अत आह — **अथवेति**। अभूततद्भावः किं प्रकृत्यर्थः, उत प्रत्ययार्थः, अत आह — **विकारशब्दाच्चेति**। 'न ह्यसमीपम्' इति भाष्यतात्पर्यमाह — **प्रकृतीति**। समीपशब्देन समीपस्थितमुच्यते चेत् अतथाभूतस्य तथाभावसंभवात् सूत्रेणैव सिद्धमित्याह — **असमीपस्थस्येति**।

---

[1] पा. सू. ५.४.३१.
[2] पा. सू. ७.४.१३.
[3] पा. सू. ६.४.१६७.
[4] भवन्त्यस्मिन् क्षेत्रे शालय इत्यत्रेत्यर्थः।
[5] 'तत्राभतेति — लृ.

[४, २६१–२६२]

(नारायणीयम्) नन्वभूततद्भावग्रहणं सूत्रे श्रूयत एव, किं वार्तिकेनेत्यत आह — **अभूतेति**। 'अस्मिन् क्षेत्रे' इत्यनेनाभूततद्भावः प्रदर्श्यते, पूर्वं तत्र शालीनामसत्त्वादित्याह — **अभूत्वेति**। प्रकृतिविवक्षायां च्विप्रत्यय इत्येतदुपपादयति — **यदा त्विति**। **प्रकृतिः** उपादानकारणम्, **विकारात्मतां** कारणस्यैवोत्तरमवस्थान्तरं विकारः, तद्रूपतामित्यर्थः। तेन 'विकारादभेदेनेति सिद्धं भवति। कार्यकारणयोरभेदविवक्षायां च्विप्रत्यय इत्यर्थः। **व्याख्यात इति**। न त्व-पूर्वोऽर्थः कथ्यत इत्यर्थः। तत् कथमित्यत्राह — **येन रूपेणेति**। तच्छब्दोपादानादयमर्थो लभ्यते। अन्यथा 'अभूतभावे' इति वाच्यं स्यात्। तदपि वा न कर्तव्यमित्याह — **संपद्य-कर्तृत्वादेवेति**। अथ यदि विस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमभूततद्भावग्रहणं क्रियत इत्युच्यते, एवमपि लाघ-वार्थं जन्मग्रहणमेव कुर्यादित्यर्थः। तद्ग्रहणसामर्थ्यादेतदर्थविशेषलाभ इत्याह — **अथवा जन्मग्रहण इति**। तस्मादेवंविधे विषये प्रत्यय इत्युक्तं भवतीत्या[ह] — **विकारशब्दादिति**। पटादेः, न तन्त्वादेः, अवस्थान्तरे वर्तमानात् प्रत्ययविधानात्, तदाह — **प्रकृतौ विकारावस्थायामिति**। तात्स्थ्यात् ताच्छब्द्ये कथं सूत्रेण प्रत्ययसिद्धिरित्यत्राह — **असमीपस्थस्येति**॥

समासान्ताः ५.४.६८.

[४, २६३–२६५]

(उद्द्योतनम्) [२]अवयवत्वसिद्धयेऽन्तग्रहणमावश्यकम्, अत आह — **समीपेति**॥

[४, २६३–२६५]

(नारायणीयम्) प्रश्नप्रतिवचनयोराशयं दर्शयति — **समीपेति**। **अवयववचनाश्रयेणेति**। अवयववचनमन्तशब्दमाश्रयता समासार्थादुत्तरपदादकृत एव समासे समासान्ता भवन्तीत्युक्तं भवति। एवं हि ते समासस्यैकदेशा भवन्ति, यदि प्राक् समासाभिनिर्वृत्तेः [तान् प्रत्य]यान् कृत्वा पश्चात् तदन्तेन समासः क्रियते। एवं हि तैः सह समाससंज्ञा भवति॥

ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे ५.४.७४.

[४, २६६–२६७]

(विवरणम्) ननु 'अक्षस्य धूरक्षधूः' इत्यस्य समासात्मकत्वेन समासस्याक्षधूरन्तत्वाभावात् 'सिध्यति' इत्यभिधानमयुक्तमित्याशङ्क्य तदनुगुणतया व्याचष्टे — **अस्यायमर्थ इति**। अनक्ष-

---

[२] प्रदीपे 'विकारभेदेन' इति पाठो दृश्यते। 'विकाराभेदेन' इति पाठोऽत्राभिमत इति प्रतीयते। नागेशेन "'विकाराभेदेन' इति पाठ उचितः" इत्युक्त्वा पाठान्तरं च समर्थितम्।

[२] अवयवप्रसिद्धये — लृ.

स्येति षष्ठीनिर्देशः कर्तुमुचितः, न सप्तमीनिर्देशः, अर्थाभावादित्यत्राह — **अक्षस्येति** ॥

[४,२६६–२६७]

(उद्द्योतनम्) सूत्रात् पक्षद्वयप्रतिभासमाह — **यद्यक्ष इति** । 'अक्षधूरन्तः' इत्येतत् स्वोक्तार्थे योजयति — **अक्षेति** । अक्षस्य धूरिति तात्पर्यकथनं भाष्ये । तत्र सूत्रं योजयति — **अक्षस्येति** । अक्षशब्दार्थमाह — **चक्रेति** ॥

[४, २६६–२६७]

(नारायणीयम्) भाष्योपक्षिप्तं पक्षद्वयं स्फोरयति — **यद्यक्ष इति** । **अक्षे पूर्वपदे धूरन्तादिति** । धुर एवाक्षेण संबन्धसंभवात् तस्या एवानक्ष इति विशेषणम्, न त्वृगादीनामिति भावः । प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणान्नञो भवतिनान्वय इत्याह — **न भवतीति** । उक्तेऽर्थे भाष्यं योजयति — **अक्षधूरन्त इत्यस्येति** । ननु 'न चेदक्षस्य धूः' इति सूत्रार्थेऽनक्षस्येति षष्ठ्या भाव्यमित्यत आह — **अक्षस्येति** । अक्षशब्दस्यानेकार्थत्वादिह विवक्षितमर्थमाह — **चक्रसंबद्ध इति** ॥

अक्ष्णोऽदर्शनात् ५.४.७६.

[४, २६७]

(उद्द्योतनम्) सूत्रार्थमाह — **अदर्शनादिति** । लवणमक्षीव लवणाक्षम्, अक्षिसमानाकारलवणखण्ड उच्यते । प्रत्युदाहरणमाह — **दर्शनेति** । दृश्यतेऽनेनेति दर्शनम् । **एवमिति** । तस्यापि दर्शनसाधनत्वेन समासान्ताप्रसङ्ग इत्यर्थः । गवाक्षादिसिद्धये 'अप्राण्यङ्गात्' इति वक्तव्यमित्याह — **तेनेति** ॥

[४, २६७]

(नारायणीयम्) नन्वक्षिशब्दो दर्शन एव रूढ इति 'अदर्शनात्' इति पर्युदासोऽनुपपन्न इत्यत आह — **अदर्शनादिति** । **लवणाक्षमित्यादीति** । लवणमक्षीवेति [1]"उपमितं व्याघ्रादिभिः' इति समासः । अदर्शनादिति पर्युदासस्य विषयमाह — **दर्शनवाचित्वे त्विति** । कबराक्षादेर्दृशि[2]साधनत्वं दर्शयितुमाह — **अश्वानामिति** । 'अदर्शनात्' इत्यपनीय 'अप्राण्यङ्गात्' इति वक्तव्यम्, तेनाव्याप्तिनिराससिद्धिरित्याह — **तेनेति** ॥

---

[1] पा. सू. २.१.५६.

[2] दृशिक्रियासाधनत्वमित्यर्थः ।

अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्क्सामवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तं-दिवरात्रिंदिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषद्व्यायुषत्र्यायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्ष-वृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः ५.४.७७.

[४, २६८]

(उद्द्योतनम्) भाष्येऽर्थप्रदर्शनम्, विग्रहवाक्यं त्वन्यदित्याह — **अर्थेति। अदृश्यानीति।** विदृश्यानि सुदृश्यानीत्यपि ज्ञेयम्॥

[४, २६८]

(नारायणीयम्) अर्थप्रदर्शनमिति। न तु विग्रहप्रदर्शनम्, बहुव्रीहावेवं विग्रहस्यायुक्तत्वात्। कथं तर्हि विग्रह इत्यत्राह — **अदृश्यानीति।** एवं 'विचतुरः, सुचतुरः' इत्यत्र विगतानि चत्वार्यस्य, शोभनानि चत्वार्यस्येति विग्रहो द्रष्टव्यः॥

अह्नोऽह्न एतेभ्यः ५.४.८८.

[४, २६९]

(विवरणम्) ननु कथं विशेषाभावः, टचि सति स्त्रियां ङीपा भाव्यम्, न त्वचीत्यत्राह — **रात्रेति॥**

[४, २६९]

(उद्द्योतनम्) अत्र न सर्वस्य सूत्रस्य प्रत्याख्यानम्, किं त्वह्नादेशमात्रस्येत्याह — **अह्न एतेभ्य इति।** ननु [1]"राजाहःसखिभ्यष्टच्' इति टज्विधास्यते, अत आह — **टजचोरिति।** अत्राह्न-ग्रहणं न कर्तव्यमिति भावः। ननु टचि ङीपा भाव्यम्, अचि टापेति कथं विशेषाभावः, अत आह — **रात्रेति।** अह्नादेशाभावे 'पूर्वाह्णः' इत्यादिरूपसिद्धिः कथम्, अत आह — **तत्रेति॥**

[५, २६९]

(नारायणीयम्) अहन्शब्दस्य योऽह्नादेशविधिष्टचि परभूते तस्यानर्थक्यमित्यादेशस्यैवानर्थक्य-मुच्यते। समासान्तविधानार्थं तु 'अह्न एतेभ्यः' इति वक्तव्यमेवेत्याह — **अह्न एतेभ्य इति। अज्विधानार्थमिति।** टचोऽपवादोऽज्विधीयते प्रकृतः। नन्वचि सति स्त्रियां टापा भाव्यम्। टचि तु ङीपेति विशेषोऽस्त्येवेत्यत आह — **रात्राह्नाहा इति।** कथं पुनरचि सति 'द्व्यह्नः' इत्यादिरूपसिद्धिरित्यत्राह — [2]**तत्राचीति।** तत्र प्रथमम् [3]"अल्लोपोऽनः' इत्यल्लोपः प्राप्तः। तस्य [4]"नस्तद्धिते' इति टिलोपोऽपवादः, तत्रापवादाभावे उत्सर्गो भविष्यतीत्यर्थः॥

---

[1] पा. सू. ५.४.९१.

[2] प्रदीपे 'तत्राह्नष्टखोरेवेति' इत्यत्र 'तत्राच्य-ह्नष्टखोरेव' इति पाठोऽभिमत इति भाति।

[3] पा. सू. ६.४.१३४.

[4] पा. सू. ६.४.१४४.

बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच् ५.४.११३.

[४, २६९–२७०]

(विवरणम्) ननु बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य नियतत्वादन्तोदात्ते मानाभावात् तद्वचावर्तनं मुधा। सत्यप्यन्तोदात्तत्वे षच्टच्निबन्धनङीष्ङीपोः स्वरकृतो विशेषोऽस्त्येवेत्यत्राह — **सक्थं चेति** ॥

[४, २६९–२७०]

(उद्द्योतनम्) अनन्तोदात्तार्थत्वमुपपादयति — **सक्थमिति**। क्रवर्णोऽन्ते यस्य तत् क्रान्तम्, अक्रान्तशब्दात् परः सक्थशब्दो वान्तोदात्तः। अविशेषे हेतुः — **ङीप इति**। [१]'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इति ङीप उदात्तत्वम्, ङीषः प्रत्ययस्वरेणेति विशेषाभावः। अनुदात्तान्ते विशेषमाह — **यदा त्विति**। चक्रमिव सक्थि यस्याः सा चक्रसक्थी। इदमुदाहरणं दूषयति — **अयुक्तोऽयमिति**। उदाहरणमाह — **तस्मादिति**। **उदात्तत्वाभावेति**। [२]'सक्थं चाक्रान्तात्' इत्युदात्तत्वपक्षे ङीप्ङीषोर्विशेषाभावादनुदात्तत्वपक्षे विशेष उक्तः ॥

[४, २६९–२७०]

(नारायणीयम्) नन्वनन्तोदात्तानां प्रत्ययान्तरकरणप्रयोजकत्वमयुक्तम्, सर्वत्रैव चित्करणादन्तोदात्तत्वादित्यत आह — **सक्थं चाक्रान्तादिति**। **विभाषान्तोदात्तत्वमिति**। [३]'विभाषोत्पुच्छे' इत्यतो विभाषाग्रहणानुवृत्त्या अक्रान्तादुत्तरस्य कृतसमासान्तस्य सक्थशब्दस्य विकल्पेनान्तोदात्तत्वं विधीयते। **उदात्तनिवृत्तिस्वरेणेति**। [४]'अनुदात्तस्य च यत्र' इत्यादिना। ङीषस्तु प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम्। **यदा त्विति**। कदाचित् [५]'बहुव्रीहौ प्रकृत्या' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे [सति शेषनिघातेनोत्तरपदान्तस्यानुदात्त] त्वादिति भावः। षित्करणं तु षचोऽक्ष्यर्थं [यः क्रान्तात् प] रः सक्थशब्दस्तदर्थं च, अत एवाह — **अत्र हीति**। **गौरसक्थीति**। गौरं सक्थि यस्या इति बहुव्रीहिः ॥

द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः ५.४.११५.

[४, २७०]

(उद्द्योतनम्) स्वरभेदं दर्शयति — **यद्यत्रेति**। ननु [६]'द्वित्रिभ्याम्' इत्यनेन विकल्पः सेत्स्यति, अत आह — **द्वित्रिभ्यामिति**। आभ्यां पादादिषु परेषु यो बहुव्रीहिस्तस्यान्तोदात्तो वा स्यात्।

---

[१] पा. सू. ६.१.१६१.
[२] पा. सू. ६.२.१९८.
[३] पा. सू. ६.२.१९६.
[४] पा. सू. ६.१.१६१.
[५] पा. सू. ६.२.१.
[६] पा. सू. ६.२.१९७.

अनित्यत्वादिति। कृतसमासान्तपात्साहचर्यात् 'मूर्धेषु' इति वक्तव्ये 'मूर्धसु' इति वचनं समासान्तविधेरनित्यत्वज्ञापनार्थम्। **सावकाशमिति**। षचश्चित्त्वसार्थक्यायैवं व्यवस्था कल्प्यत इति भावः। **समासान्तपक्षेऽपीति**। बहुव्रीहेः कार्यित्वात् तदेकदेशत्वात् समासान्तस्य मूर्धान्तबहुव्रीहिग्रहणेन ग्रहणात् प्रत्ययान्तस्यापि विकल्प इति भावः॥

[४, २७०]

(नारायणीयम्) 'अनन्तोदात्तार्थम्' इत्यस्यान्तोदात्तत्व[ाभावपक्षे] पूर्ववदनन्तोदात्ताः प्रयोजयन्तीत्यर्थं दर्शयितुमाह — **यद्यत्रेति**। चित्करणात् [१]'द्वित्रिभ्याम्' इति विकल्पं बाधित्वा नित्यमन्तोदात्तं स्यादित्यर्थः। तर्हि विकल्पविधानं निरवकाशं स्यादिति चेन्नेत्याह — **द्वित्रिभ्यामिति**। **समासान्तविधेरनित्यत्वादिति**। [२]'द्वित्रिभ्याम्' इत्यत्र 'मूर्धसु' इति नकारान्तनिर्देशात् समासान्तविधेरनित्यत्वमवसीयते। अन्यथा [३]'सक्थं चाक्रान्तात्' इतिवदकारान्तमेव निर्दिशेत्। प्रत्ययान्तरस्य षस्य करणाद्वा। अन्यथा प्रकृते षच्यपि विहिते [४]'द्वित्रिभ्याम्' इति स्वरः प्राप्तविभाषारूपेण चित्स्वरं बाधिष्यते, विषयान्तराभावात्। अनित्यत्वे तु समासान्ताभावपक्षे सावकाशं [५]'द्वित्रिभ्याम्' इति स्वरं चित्स्वरो बाधेतेति प्रत्ययान्तरकरणमर्थवद् भवति। **समासान्तपक्षेऽपीति**। ननु [६]'द्वित्रिभ्याम्' इत्यत्र नकारान्तनिर्देशात् कथं समासान्तपक्षे स्वरः स्यात्। नैतत्, बहुव्रीहेः कार्यित्वात् तदेकदेशत्वात् समासान्तस्योदात्तत्वस्य सिद्धत्वात्॥

अप्पूरणीप्रमाण्योः ५.४.११६.

[४, २७१]

(विवरणम्) 'कल्याणपञ्चमीकः' इत्यत्र पुंवद्भावप्रतिषेधे प्रधानपूरणीग्रहणात् पुंवद्भावप्रतिषेधाभावः॥

[४, २७१]

(उद्द्योतनम्) ननु पूरण्या अन्यपदार्थान्तर्भूतत्वेन प्राधान्यम्, तच्चात्राप्यस्तीति कथं तेन तन्निरासः, अत आह — **अत्रेति**। **तिरोहितेति**। उद्भूतावयवभेदसमुदायाभिधाने तु 'पक्षाः' इति बहुवचनं स्यादिति भावः। तिरोहितावयवभेदसमुदायवाचिनोऽवयवानभिधायकत्वे दृष्टान्तः — **यथेति**। **अनुमीयमानस्येति**। वृक्षप्रतीत्यनन्तरं शाखादीनामनुमानम्, न तु वृक्षशब्दार्थत्वम्, तद्वत् पक्षशब्दस्यापि पूरण्यर्थत्वं नास्ति, किं त्वनुमानमित्यर्थः। अत्र रात्रिशब्दार्थे पूरण्या अन्तर्भावोऽस्तीत्याह — **अत्रावयवेनेति**। अन्यपदार्थसंपादनायावयवसमुदायभेद उक्तः। [७]भृतिप्रत्यय-

---

[१] पा. सू. ६.२.१९७.
[२] पा. सू. ६.२.१९७.
[३] पा. सू. ६.२.१९८.
[४] पा. सू. ६.२.१९७.
[५] पा. सू. ६.२.१९७.
[६] पा. सू. ६.२.१९७.
[७] भृतिरूपार्थे विहितप्रत्ययेत्यर्थः।

पूर्वकत्वमाह — **पञ्चेति**। **स इति**। प्रथमासमर्थादस्येत्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात्, तच्चेत् प्रथमासमर्थमंशादिकम्। **कन्निति**। [1]'संख्याया अतिशदन्तायाः' इत्यनेन। बहुव्रीहिणोक्त एवार्थे प्रत्ययः, नार्थान्तर इत्याह — **स्वार्थ इति**। समासान्तप्रकरणात्। [2]स्वरसिद्धये ठचश्चित्त्वमिति ज्ञेयम्॥

[४, २७१]

(नारायणीयम्) ननु 'कल्याणपञ्चमीकः पक्षः' इत्यत्र कथं पूरण्या अप्राधान्यम्, यतः प्रधानग्रहणेन समासान्तस्यापो निवृत्तिर्भवेदित्यत आह — **अत्र वर्तिपदार्थ एव पूरणीति**। समासावयवभूतं पदं वर्तिपदम्, तस्यार्थो वर्तिपदार्थः, पूरणी स्त्रीलिङ्गपूरणप्रत्ययान्तवाच्य इत्यर्थः। 'तिरोहितावयवभेदस्य' इत्यनेन पूरण्याः शब्दतोऽन्यपदार्थे प्रधानेऽनुप्रवेशाभावं दर्शयति। एतदेव दृष्टान्तमुखेनोपपादयति — **यथा वृक्ष इति**। अत एव वृक्ष इत्येकवचनमुपपन्नं भवति। **अनुमीयमानस्येति**। समुदायस्यावयवाविनाभावादवयवा अनुमीयन्त इति न ते शब्दार्थाः। अतोऽन्यपदार्थत्वाभावात् पूरण्या अप्राधान्यमित्यर्थः। ननु 'कल्याणीपञ्चमा रात्रयः' इत्यत्रापि पूरण्या वर्तिपदार्थत्वं समानमिति किंकृतं प्राधान्यमुच्यत इत्यत आह — **अत्रावयवेनेति**। **रात्रिषु पञ्चम्या इति**। कृतैकशेषेण रात्रिशब्देन पञ्चम्यप्यभिधीयते, न त्वनुमीयत इत्यन्यपदार्थत्वं तस्या इत्यर्थः। भृत्यर्थे यः प्रत्ययः स भृतिप्रत्ययः, तदन्तं पूर्वपदं यस्य बहुव्रीहेस्तस्मान्मासशब्दान्तात् स्वार्थे ठञ्विधेय इति वार्तिकार्थं दर्शयितुं प्रक्रियामाह — **पञ्च भृतिरिति**। ठचश्चित्करणं बहुव्रीहिस्वरबाधनार्थम्॥

अञ् नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ५.४.११८.

[४, २७२]

(उद्द्योतनम्) नन्वनयोरपि संज्ञात्वेन सूत्रेणैव सिद्धेर्वचनं व्यर्थम्, अत आह — **आदेशेति**॥

[४, २७२]

(नारायणीयम्) ननु सूत्रेणैव नसादेशः सिद्धः, किं वचनेनेत्यत्राह — **आदेशेति**॥

उपसर्गाच्च ५.४.११९.

[४, २७२]

(उद्द्योतनम्) वेः परस्य नासिकाशब्दस्य ग्रादेश इत्याह — **विगतेति**॥

---

[1] पा. सू. ५.१.५६.

[2] अर्थसिद्धये च स्वार्थत्वमिति — लृ.

[४, २७२]

(**नारायणीयम्**) विशब्दात् परस्य नासिकाशब्दस्य ग्रादेशो विधीयते। प्रत्ययस्त्वजेवेत्येतद् दर्शयति — **विगतेति** ॥

गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः ५.४.१३५.

[४, २७२–२७३]

(**विवरणम्**) गुणगुणिनोरवयवावयविभावाभावादवयववाच्यन्तशब्दोऽनुपपन्न इत्यत्राह — **रूपादीति** ॥

[४, २७२–२७३]

(**उद्द्योतनम्**) अत्र 'गन्धस्य' इत्येकवचनेन निर्देशाद् गुणवाचिनो ग्रहणम्, न द्रव्यवाचिन इति भाष्यार्थमाह — **गन्धशब्द इति**। नन्वन्तशब्दोऽवयववाची, ततो गुणस्य कथं द्रव्यावयवत्वम्, अत आह — **रूपादीति**। अतिरिक्तावयविपक्षे द्रव्यनिष्ठत्वं तदेकान्तत्वमुच्यत इत्याह — **रूपादीति** ॥

[४, २७२–२७३]

(**नारायणीयम्**) तदेकान्तग्रहणेन व्यावर्त्यं विषयं दर्शयितुमाह — **गन्धशब्दोऽस्तीति**। तच्छब्देन गन्धशब्दवाच्यं द्रव्यं विवक्षितम्। तस्यैकान्त एकदेशः। कथं पुनरेकान्तग्रहणे गुणवाचिग्रहण-सिद्धिरित्यत्राह — **रूपादीति**। सांख्यमते रूपादिगुणसमुदाय एव घटादिद्रव्यमिति तत्र गुणस्यै-कान्तत्वमवयवत्वमुपपन्नं [भवति।] नैयायिकादिमते तु गुणाश्रयो द्रव्यं गुणेभ्यो व्यतिरिक्तमिति तत्र गुणस्यैकान्तत्वमसिद्धमित्याशङ्क्य तत्रापि योजयति — **रूपादीति**। **एकान्त एवेति**। यथा करचरणादेरवयवत्वं तथा तत्स्थत्वेनोपलम्भाद् गुणस्याप्येकान्तत्वारोपेणायं व्यपदेश इत्यर्थः। अनेन तात्स्थ्यादविभागापन्नो यो लक्ष्यते स एवेहैकान्तत्वेन विवक्षितः, न तु तद्गुणत्वमिति दर्शितम्। तेन 'सुगन्धिर्वायुः, उद्गन्धिर्वायुः' इति सिद्धं भवति। न हि गन्धो वायोर्गुणः। एतदेव प्रति-पादयितुं भाष्ये चोद्यप्रतिसमाधाने — [1]**अथ स्नातानुलिप्त इति**। तत्र 'यदनुगतम्' इत्यादिनोक्तं विषयविभागं स्फोरयितुमाह — **अनुगतं निलीनमिति** ॥

शेषाद्विभाषा ५.४.१५४.

[४, २७३–२७५]

(**विवरणम्**) प्रतिपदविधेर्बलीयस्त्वात् डजादिः परमपि कपं बाधिष्यत इत्यत्राह — **उपदशा इति** ॥

---

[1] भाष्ये 'अथानुलिप्ते कथम्' इत्यत्र 'अथ स्नातानुलिप्ते कथम्' इति पाठोऽभिमत इति भाति।

[४, २७३–२७५]

(**उद्द्योतनम्**) **अनेकस्येति**। कब्विधावितरसमासान्तविधौ चेत्यर्थः। **सामान्येन** उपयुक्तप्रकृतिमात्रापेक्षयेत्यर्थः। सामान्यशब्दार्थमेवाह — **समासान्तविशेष इति**। ननु डजादीनां पाक्षिकत्वमेवास्तु, सर्वत्र च पक्षे कबस्तु, अत आह — **उपदशा इति**। [1]'बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात्' [2]'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्' इत्यादयो नित्या एवेति तेषां पाक्षिकत्वं नेष्यत इति शेषग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः। **यद्यपीति**। [3]'उरःप्रभृतिभ्यः कप्' इति सूत्रत्रयविषये नित्य एव कप् विधानसामर्थ्यादित्यन्यत्रैव विभाषा भविष्यतीति शेषग्रहणं व्यर्थमित्यर्थः। [4]**'विचारमात्रमिति**। संभावनामात्रेणाप्यन्यस्य दोषाभिधानमित्यर्थः। [5]'ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे' इति नित्यमप्रत्ययः। तस्य कबपेक्षया शेषत्वात् पाक्षिकत्वप्रसङ्गमाह — **ऋगन्तादिति**। समासान्तरं चावकाश इत्यन्वयः। 'अर्धर्चाः' इत्यादितत्पुरुषोऽवकाश इत्यर्थः। अनेन कथं कबभावसिद्धिः, अत आह — [6]**'तत एवेति**। अपिशब्दार्थमाह — **अक्रियमाण इति**। **पुंनपुंसकेति**। न तु कब्निवर्तकत्वमित्यर्थः। विशेषविषयत्ववचनात् 'अनृचः' इत्यादाविव कप् न भविष्यति, अत आह — **एतच्चेति**। मुख्यं दोषमाह — **उपदशेति**। ततः कब्विधानाभावेन कबपेक्षया शेषत्वादित्यर्थः। कबपेक्षत्वपक्षे प्रागुक्तशेषग्रहणानर्थक्यं हेतुमाह — **शेषग्रहणेति**। आनर्थक्ये हेतुः — **यस्मादिति**। समासान्तापेक्षत्वमप्युक्तदोषान्न संभवतीत्याह — **समासान्तेति**। अनेनानन्तरोक्तदोषपरिहार इत्याह — **एवं चेति**। **बहुव्रीहीति**। अनन्तरेत्यादिः। समासान्तापेक्षत्वपक्षे दोषमुद्धरति — **यद्येवमिति**। बहुव्रीहिमात्रापेक्षया तत्पुरुषव्यावृत्तेर्वानन्तर्यविशेषणं व्यर्थमित्याह — — **बहुव्रीह्यधिकारादिति**। आनन्तर्यविशेषणेऽनिष्टमप्याह — **किं चेति**। आनन्तर्यविशेषणेऽन्यत्रापि कप्प्रसङ्गमाह — **तथेति**। अचोऽप्यनन्तरे बहुव्रीह्यधिकारेऽविधानादनन्तरबहुव्रीह्यपेक्षत्वे दोषसद्भावात् ॥

[४, २७३–२७५]

(**नारायणीयम्**) **अनेकस्येति**। किमनन्तरोक्तकबपेक्षं शेषत्वम्, उत [7]'बहुव्रीह्यधिकारापेक्षम्, आहोस्वित् सामान्येन समासान्तापेक्षत्वमिति संदेहात् प्रश्न इत्यर्थः। उत्तरवादिन आशयमाह — **इतर इति**। **समासान्तविशेषस्त्विति**। इह विशेषो न प्रदर्शितः, उत्तरत्र तु भविष्यतीत्यर्थः। ननु समासान्तविषये कदाचित् कबपि भवतु, को दोष इति वादिनं प्रत्याह — **उपदशा इति**। ननु शेषग्रहणं प्रति पूर्वं विचारितत्वात् पुनः प्रश्नोऽनुपपन्न इत्याशङ्क्याह — **पूर्वं याभ्य इति**। [8]**'नित्यकब्विधानसामर्थ्यादिति**। न हि नित्यकब्विषये विकल्पप्रसङ्गः, नित्यविधेरानर्थक्यप्रसङ्गादित्यन्तरेण शेषग्रहणं शेषादेव कपो विकल्पः सेत्स्यतीत्यर्थः। **विचारमात्रमिति**।

---

[1] पा. सू. ५.४.७३.
[2] पा. सू. ५.४.११३.
[3] पा. सू. ५.४.१५१.
[4] विचारान्तरमात्रमिति — लृ.
[5] पा. सू. ५.४.७४.
[6] अत एवेति — लृ.
[7] अस्यानन्तरेत्यादिः।
[8] प्रदीपपुस्तकेषु 'नित्यं कब्विधान' इति दृश्यते।

संभवमात्रापेक्षयास्य पक्षस्योपक्षेपः। पक्षाभासस्यापि निराकार्यत्वादित्यर्थः। नन्वृगन्तात् कपि सति [1]'ऋक्पूरब्धूः' इत्यकारवचनमनवकाशं स्यादित्यत्राह — [2]**कबभावेति**। **समासान्तरं चेति**। बहुव्रीहेः कब्विहित इति तत्पुरुषादिरकारस्यावकाशः स्यात्। विशेष एतद्वचनेन प्रकृते किमायातमित्यत्राह — **तत एवेति**। 'क्रियमाणेऽपि' इत्यपिशब्देनैतदुक्तम् — अक्रियमाणे यथा कप्प्राप्तिस्तथास्मिन् पक्षे क्रियमाणेऽपीति। तदेतदाह — **अक्रियमाण इति**। **पुंनपुंसकनिवृत्त्यर्थत्वादिति**। 'महोधाः पर्जन्यः, कुण्डोधो धैनुकम्' इति पुंनपुंसकयोरनङनिवृत्तिः स्त्रीग्रहणस्य प्रयोजनं स्यात्। 'कुण्डोध्नी' इत्यादौ तु कबपेक्षशेषत्वपक्षे कप् स्यादेवेत्यर्थः। **उपदशादिष्विति**। डजादी[नां कबपेक्षया शेषत्वात् तत्र कब्विकल्पप्रसङ्गादित्यर्थः। तथा सति शेषग्रहणस्य चानर्थक्यमित्याह — **शेषग्रह]णेति**। एतदेवोपपादयति — **यस्माद्धीति**। 'नापि' इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे — **समासान्तेति**। अनन्तरबहुव्रीह्यधिकारापेक्षे शेषत्वे सति [उक्तदोषो नास्तीत्याह — **एवं]चेति**। 'शेषाद्विभाषा' इत्यत्र [ब]हुव्रीहेर[धिकारादित्यर्थः] एवं समासान्तापेक्षे शेषत्वे सर्वेष्टसिद्धिमुपपाद्यानन्तरबहुव्रीह्यधिकारापेक्षे दोषप्रसङ्गं दर्शयति — **किं चेति**॥

ईयसश्च ५.४.१५६.

[४, २७५–२७६]

(विवरणम्) यदि पुंवद्भावः स्त्रीप्रत्ययो निवर्तेतेत्यत्राह — **अन्ये त्विति**॥

इति प्रदीपविवरणे पञ्चमस्य चतुर्थे प्रथममाह्निकम्

पादोऽध्यायश्च समाप्तः

[४, २७५–२७६]

(उद्द्योतनम्) ह्रस्वेति। [3]'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' इति ह्रस्वापवादः। पुंवद्वचनेन दीर्घः कथं सिध्येत्, अत आह — **गोस्त्रियोरिति**। निवृत्तिप्रकारमाह — **यथेति**। हल्ङ्यादिलोपो न संभवतीति तावद् दर्शयति — **केचिदिति**। **स्त्रीप्रत्यय इति**। [4]'ष्यङः संप्रसारणम्' इति सूत्रस्थमिदं वार्तिकम्। अनुपसर्जने स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो नास्ति। [5]'प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम्' इति परिभाषा न प्रवर्तते। उपसर्जने त्वस्ति। बहुश्रेयसी। तत्र स्त्रीप्रत्ययस्य समुदायादविहितत्वेन ङ्यन्तत्वाभावात् हल्ङ्यादिलोपो नास्तीत्यर्थः। सिद्धान्तमाह

---

[1] पा. सू. ५.४.७४.
[2] तदभावेऽति — घ.
[3] पा. सू. १.२.४८.
[4] पा. सू. ६.१.१३.
[5] परिभाषा २३.

— अन्ये त्विति। तत्र हल्ङ्यादिसूत्रे। **ह्रस्वनिवृत्त्यर्थं** ह्रस्वाल्लोपनिवृत्त्यर्थम्। ज्ञापकत्वमुपपादयति — **यदि चेति**॥

इति श्रीमहोपाध्यायाद्वैतविद्याचार्यश्रीमद्राघवसोमयाजिकुलावतंसश्रीमत्तिरुमलाचार्यवर्यस्य
सूनोरन्नंभट्टस्य कृतौ महाभाष्यप्रदीपोद्द्योतने पञ्चमस्याध्यायस्य
चतुर्थपादे प्रथममाह्निकम्

॥ पादश्च समाप्तोऽध्यायश्च ॥

[४, २७५–२७६]

(नारायणीयम्) ननु स्वतः प्रा[प्तस्य दीर्घस्य किमर्थं विधानमित्यत आह — **ह्रस्वे**]**ति**। अन्यथा [1]'गोस्त्रियोः' इति ह्रस्वत्वं स्यात्। ननु पुंवद्भावात् स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः स्यात्, न तु दीर्घ इत्याशङ्क्य प्रकरणवशाद्ध्रस्वनिवृत्तिरेव पुंवद्भावेन प्रतिपाद्यत इति दर्शयति — **गोस्त्रियोरिति**। **यथा पुंविषयस्येति**। 'ग्रामणीर्ब्राह्मणः' इत्यादौ। [2]**हल्ङ्यादिलोपस्याप्रसङ्गादिति**। यस्मात् सुविहितस्तस्य ङ्यन्तत्वाभावात्। **तदा ह्रस्वादिति**। निष्कौशाम्बिरित्यादौ [3]'एकविभक्ति चापूर्वनिपाते' इत्युपसर्जनत्वात् तदादिनियमाद्ध्रस्वात् परस्य सोर्लोपस्य प्रसङ्ग एव नास्तीति दीर्घग्रहणमनर्थकमेव स्यादित्यर्थः। **इति बहुश्रेयसीति सिद्धमिष्टमिति**। अनेनायमेव पक्षो युक्त इति दर्शयति। भाष्ये उदाहृतस्येष्टस्य रूपस्य सिद्धत्वात्॥

इति नारायणीये श्रीमन्महाभाष्यप्रदीपविवरणे पञ्चमस्याध्यायस्य
चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम्

॥ पादश्चाध्यायश्च समाप्तः ॥

---

[1] पा. सू. १.२.४८.

[2] प्रदीपे 'हल्ङ्यादिलोपस्य प्रसङ्गाभावात्' इत्यत्र 'हल्ङ्यादिलोपस्याप्रसङ्गात्' इति पाठोऽभिमतः।

[3] पा. सू. १.२.४४.

आकरग्रन्थानां सूची

ऋ. सं — ऋक्संहिता.
का. वा. — कात्यायनवार्तिकम्.
चौ. — चौखाम्बामुद्रितं महाभाष्यं नवाह्निकपर्यन्तं प्रदीपोद्द्योतसहितम्, उपरि प्रदीपमात्रसहितम्.
तै. आ. — तैत्तिरीयारण्यकम्.
तै. ब्रा. — तैत्तिरीयब्राह्मणम्.
तै. सं. — तैत्तिरीयसंहिता.
नि. — निर्णयसागरमुद्रितं महाभाष्यं प्रदीपोद्द्योतसहितम्.
परिभाषा — परिभाषेन्दुशेखरः चौखाम्बा १९४५ विद्याविलासमुद्रितः.
पा. शि. — पाणिनीयशिक्षा.
पा. सू. — पाणिनिसूत्रम्.
पू. — पुण्यपत्तन [पूना] प्रकाशितं महाभाष्यम् F. Kielhorn. महाशयशोधितम्.
प्रवर्तकीयम् — प्रवर्तकोपाध्यायकृतमहाभाष्यप्रदीपप्रकाशः आस्माकीनकोशालये T. No. 99 अङ्कितः
रामायणम् — मद्रपुरी-ला-जर्नल-मुद्रणालये मुद्रितम्.
लौ. न्या. — लौकिकन्यायाञ्जलिः.
लौ. न्या. साहस्री — (भुवनेश) लौकिकन्यायसाहस्री.
श. कौ. — शब्दकौस्तुभः.
श्लो. वा. — श्लोकवार्तिकम्. महाभाष्यस्थम्.
ह — हरयाणासाहित्यसंस्थानप्रकाशितं प्रदीपोद्द्योतसहितं महाभाष्यम्.

पञ्चमाध्यायप्रथमपादादिचतुर्थपादान्तविषयसूचिका

क्रमाङ्काः	सूत्राणि		पृष्ठाङ्काः
१.	प्राक् क्रीताच्छः ५.१.१.	...	९
२.	उगवादिभ्यो यत् ५.१.२.	...	११
३.	कम्बलाच्च संज्ञायाम् ५.१.३.	...	१५
४.	विभाषा हविरपूपादिभ्यः ५.१.४.	...	१५
५.	शरीरावयवाद्यत् ५.१.६.	...	१५
६.	खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च ५.१.७.	...	१६
७.	आत्मन् विश्वजनभोगोत्तरपदात् खः ५.१.९.	...	१७
८.	सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ ५.१.१०.	...	२०
९.	तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ५.१.१२.	...	२१
१०.	छदिरुपधिबलेर्ढञ् ५.१.१३.	...	२१
११.	तदस्य तदस्मिन् स्यादिति ५.१.१६.	...	२४
१२.	आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक् ५.१.१९.	...	२७
१३.	असमासे निष्कादिभ्यः ५.१.२०.	...	३०
१४.	शताच्च ठन्यतावशते ५.१.२१.	...	३२
१५.	संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ५.१.२२.	...	३४
१६.	वतोरिड् वा ५.१.२३.	...	३५
१७.	विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुनसंज्ञायाम् ५.१.२४.	...	३६
१८.	कंसाट्टिठन् ५.१.२५.	...	३७
१९.	अध्यर्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम् ५.१.२८.	...	३७
२०.	विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम् ५.१.२९.	...	३९
२१.	द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् ५.१.३०.	...	३९
२२.	बिस्ताच्च ५.१.३१.	...	३९
२३.	खार्याः ईकन् ५.१.३३	...	४०
२४.	शाणाद्वा ५.१.३५.	...	४०
२५.	तेन क्रीतम् ५.१.३७.	...	४०
२६.	तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ ५.१.३८.	...	४१
२७.	गोद्व्यचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत् ५.१.३९	...	४२
२८.	तदस्मिन् वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते ५.१.४७	...	४२
२९.	पूरणार्धाट्ठन् ५.१.४८.	...	४३
३०.	संभवत्यवहरति पचति ५.१.५२.	...	४३
३१.	कुलिजाल्लुक्खौ च ५.१.५५.	...	४३
३२.	तदस्य परिमाणम् ५.१.५७.	...	४४
३३.	संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु ५.१.५८.	...	४४

क्रमाङ्काः	सूत्राणि		पृष्ठाङ्काः
३४.	पञ्चविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीति-नवतिशतम् ५.१.५९.	...	४७
३५.	छेदादिभ्यो नित्यम् ५.१.६४.	...	५५
३६.	पन्थो ण नित्यम् ५.१.७६.	...	५५
३७.	यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ ५.१.७१.	...	५७
३८.	पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति ५.१.७२.	...	५८
३९.	उत्तरपथेनाहृतं च ५.१.७७.	...	५९
४०.	तमधीष्टो भृतो भूतो भावी ५.१.८०.	...	५९
४१.	अवयसि ठंश्च ५.१.८४.	...	६०
४२.	षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते ५.१.९०	...	६०
४३.	तदस्य ब्रह्मचर्यम् ५.१.९४.	...	६१
४४.	तस्य दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः ५.१.९५.	...	६२
४५.	तत्र च दीयते कार्यं भववत् ५.१.९६.	...	६३
४६.	व्युष्टादिभ्योऽण् ५.१.९७.	...	६४
४७.	अनुप्रवचनादिभ्यश्छः ५.१.१११.	...	६५
४८.	ऐकागारिकट् चौरे ५.१.११३.	...	६५
४९.	आकालिकडाद्यन्तवचने ५.१.११४.	...	६६
५०.	तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ५.१.११५.	...	६७
५१.	तत्र तस्येव ५.१.११६.	...	७७
५२.	तदर्हम् ५.१.११७.	...	७९
५३.	उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ५.१.११८.	...	८१
५४.	तस्य भावस्त्वतलौ ५.१.११९.	...	८३
५५.	आ च त्वात् ५.१.१२०.	...	९५
५६.	न नञ्पूर्वात् तत्पुरुषादचतुरसंगतलवणवटबुध-कतरसलसेभ्यः ५.१.१२१.	...	९७
५७.	पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा ५.१.१२२.	..	९९
५८.	गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ५.१.१२४.	...	१००
५९.	स्तेनाद्यन्नलोपश्च ५.१.१२५.	...	१०१
६०.	हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ५.१.१३०.	...	१०१
६१.	विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः ५.२.४.	...	१०३
६२.	यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः ५.२.६.	...	१०४
६३.	अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु ५.२.९.	...	१०५
६४.	परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति ५.२.१०.	...	१०६
६५.	समां समां विजायते ५.२.१२.	...	१०७
६६.	आगवीनः ५.२.१४.	...	१०७
६७.	शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः ५.२.२०.	...	१०८

क्रमाङ्काः	सूत्राणि		पृष्ठाङ्काः
६८.	व्रातेन जीवति ५.२.२१.	...	१०९
६९.	हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् ५.२.२३.	...	१०९
७०.	पक्षात्तिः ५.२.२५.	...	११०
७१.	विनञ्भ्यां नानाञौ नसह ५.२.२७.	...	११०
७२.	वेः शालच्छङ्कटचौ ५.२.२८.	...	१११
७३.	संप्रोदश्च कटच् ५.२.२९.	...	११२
७४.	इनच्पिटच्चिकचि च ५.२.३३.	...	११४
७५.	प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः ५.२.३७.	...	११५
७६.	यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ५.२.३९.	...	११७
७७.	किमिदंभ्यां वो घः ५.२.४०	...	११८
७८.	किमः संख्यापरिमाणे डति च ५.२.४१	...	११९
७९.	संख्याया अवयवे तयप् ५.२.४२.	...	११९
८०.	उभादुदात्तो नित्यम् ५.२.४४.	...	१२१
८१.	तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः ५.२.४५.	...	१२२
८२.	शदन्तविंशतेश्च ५.२.४६.	...	१२४
८३.	संख्याया गुणस्य निमाने मयट् ५.२.४७.	...	१२५
८४.	तस्य पूरणे डट् ५.२.४८.	...	१२७
८५.	नान्तादसंख्यादेर्मट् ५.२.४९.	...	१२९
८६.	षट्कतिकतिपयचतुरां थुक् ५.२.५१.	...	१३०
८७.	बहुपूगगणसंघस्य तिथुक् ५.२.५२.	...	१३१
८८.	षष्ट्यादेश्चासंख्यादेः ५.२.५८.	...	१३१
८९.	मतौ छः सूक्तसाम्नोः ५.२.५९.	...	१३३
९०.	अध्यायानुवाकयोर्लुक् ५.२.६०.	...	१३५
९१.	धनहिरण्यात् कामे ५.२.६५	...	१३६
९२.	शीतोष्णाभ्यां कारिणि ५.२.७२.	...	१३६
९३.	अधिकम् ५.२.७३.	...	१३७
९४.	पार्श्वेनान्विच्छति ५.२.७५.	...	१३८
९५.	अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ ५.२.७६.	...	१३८
९६.	तावतिथं ग्रहणमिति लुग् वा ५.२.७७.	...	१३८
९७.	शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे ५.२.७९.	...	१३९
९८.	तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम् ५.२.८२.	...	१३९
९९.	श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते ५.२.८४.	...	१४०
१००.	श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ ५.२.८५.	...	१४१
१०१.	साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम् ५.२.९१.	...	१४१
१०२.	क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः ५.२.९२.	...	१४२
१०३.	तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ५.२.९४.	...	१४३
१०४.	रसादिभ्यश्च ५.२.९५.	...	१५५

क्रमाङ्काः	सूत्राणि		पृष्ठाङ्काः
१०५.	प्राणिस्थादाचो लजन्यतरस्याम् ५.२.९६.	...	१५५
१०६.	सिध्मादिभ्यश्च ५.२.९७.	...	१५६
१०७.	लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ५.२.१००.	...	१५७
१०८.	प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः ५.२.१०१.	...	१५८
१०९.	तपस्सहस्राभ्यां विनीनी ५.२.१०२.	...	१५८
११०.	अण् च ५.२.१०३.	...	१५८
१११.	ऊषसुषिमुष्कमधो रः ५.२.१०७.	...	१५९
११२.	केशाद्वोऽन्यतरस्याम् ५.२.१०९.	...	१६०
११३.	रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच् ५.२.११२.	...	१६१
११४.	स्वामिन्नैश्वर्ये ५.२.१२६.	...	१६१
११५.	पुष्करादिभ्यो देशे ५.२.१३५.	...	१६२
११६.	प्राग् दिशो विभक्तिः ५.३.१.	...	१६४
११७.	किंसर्वनामबहुभ्योऽद्व्यादिभ्यः ५.३.२.	...	१६५
११८.	एतदोऽन् ५.३.५.	...	१६५
११९.	पञ्चम्यास्तसिल् ५.३.७.	...	१६७
१२०.	सप्तम्यास्त्रल् ५.३.१०.	...	१६७
१२१.	तसेश्च ५.३.८.	...	१६८
१२२.	दानीं च ५.३.१८.	...	१६९
१२३.	तदो दा च ५.३.१९.	...	१६९
१२४.	तयोर्दार्हिलौ च च्छन्दसि ५.३.२०.	...	१६९
१२५.	दिक्छब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः ५.३.२७.	...	१७०
१२६.	दक्षिणोत्ताराभ्यामतसुच् ५.३.२८.	...	१७२
१२७.	दक्षिणादाच् ५.३.३६.	...	१७५
१२८.	संख्याया विधार्थे धा ५.३.४२.	...	१७६
१२९.	एकाद्धो ध्यमुञन्यतरस्याम् ५.३.४४.	...	१७७
१३०.	द्वित्र्योश्च धमुञ् ५.३.४५.	...	१७८
१३१.	याप्ये पाशप् ५.३.४७.	...	१७९
१३२.	एकादाकिनिच्चासहाये ५.३.५२.	...	१७९
१३३.	अतिशायने तमबिष्ठनौ ५.३.५५.	...	१८१
१३४.	द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ ५.३.५७.	...	१९४
१३५.	अजादी गुणवचनादेव ५.३.५८.	...	१९७
१३६.	प्रशस्यस्य श्रः ५.३.६०.	...	१९७
१३७.	प्रशंसायां रूपप् ५.३.६६.	...	१९९
१३८.	ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः ५.३.६७.	...	२०३
१३९.	विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्तु ५.३.६८.	...	२०६
१४०.	अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः ५.३.७१.	...	२०८

क्रमाङ्काः	सूत्राणि		पृष्ठाङ्काः
१४१.	कस्य च दः ५.३.७२.	...	२०८
१४२.	कुत्सिते ५.३.७४.	...	२१०
१४३.	ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः ५.३.८३.	...	२१३
१४४.	शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमादीनां तृतीयात् ५.३.८४.	...	२१४
१४५.	अल्पे ५.३.८५.	...	२१६
१४६.	ह्रस्वे ५.३.८६.	...	२१६
१४७.	कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः ५.३.८८.	...	२१७
१४८.	वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे ५.३.९१.	...	२१७
१४९.	किंयत्तदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् ५.३.९२.	...	२१७
१५०.	वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् ५.३.९३.	...	२१७
१५१.	अवक्षेपणे कन् ५.३.९५.	...	२१८
१५२.	लुम्मनुष्ये ५.३.९८.	...	२१८
१५३.	जीविकार्थे चापण्ये ५.३.९९.	...	२१९
१५४.	समासाच्च तद्विषयात् ५.३.१०६.	...	२१९
१५५.	अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छ्रुमदणो यञ् ५.३.११८.	...	२२०
१५६.	पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन् लोपश्च ५.४.१.	...	२२२
१५७.	स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ५.४.३.	...	२२२
१५८.	अनत्यन्तगतौ क्तात् ५.४.४.	...	२२३
१५९.	अषडक्षाशितंग्वलंकर्मालंपुरुषाध्युत्तरपदात् खः ५.४.७.	...	२२४
१६०.	विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम् ५.४.८.	...	२२६
१६१.	एकस्य सकृच्च ५.४.१९.	...	२२६
१६२.	देवतान्तात् तादर्थ्ये यत् ५.४.२४.	...	२३०
१६३.	लोहितान्मणौ ५.४.३०.	...	२३०
१६४.	तद्युक्तात् कर्मणोऽण् ५.४.३६.	...	२३१
१६५.	कृद्योगे संपद्यकर्तरि च्विः ५.४.५०.	...	२३१
१६६.	समासान्ताः ५.४.६८.	...	२३२
१६७.	ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे ५.४.७४.	...	२३२
१६८.	अक्षणोऽदर्शनात् ५.४.७६.	...	२३३
१६९.	अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनुड्दुहर्वसामवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदार-गवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तंदिवरात्रिंदिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषद्व्यायुषत्र्यायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः ५.४.७७.	...	२३४
१७०.	अह्नोऽह्न एतेभ्यः ५.४.८८.	...	२३४
१७१.	बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच् ५.४.११३.	...	२३५
१७२.	द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः ५.४.११५.	...	२३५
१७३.	अप्पूरणीप्रमाण्योः ५.४.११६.	...	२३६

क्रमाङ्काः	सूत्राणि		पृष्ठाङ्काः
१७४.	अञ् नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ५.४.११८.	...	२३७
१७५.	उपसर्गाच्च ५.४.११९.	...	२३७
१७६.	गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः ५.४.१३५.	...	२३७
१७७.	शेषाद्विभाषा ५.४.१५४.	...	२३८
१७८.	ईयसश्च ५.४.१५६.	...	२४०

पञ्चमाध्यायव्याख्याननिर्दिष्टसूत्राणामकाराद्यनुक्रमणिका

सूत्राणि		पृष्ठाङ्क
अक्ष्णोऽदर्शनात् ५.४.७६.	...	२३३
अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनड्वहर्क सामवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीव-पदष्ठीवनक्तंदिवरात्रिंदिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषद्व्यायुषत्र्यायुषर्ग्य-जुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः ५.४.७७.	...	२३४
अजादी गुणवचनादेव ५.३.५८.	...	१९७
अञ् नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ५.४.११८.	...	२३७
अण् च ५.२.१०३.	...	१५८
अतिशायने तमबिष्ठनौ ५.३.५५.	...	१८१
अधिकम् ५.२.७३.	...	१३७
अध्यर्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम् ५.१.२८.	...	३७
अध्यायानुवाकयोर्लुक् ५.२.६०.	...	१३५
अनत्यन्तगतौ क्तात् ५.४.४.	...	२२३
अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु ५.२.९.	...	१०५
अनुप्रवचनादिभ्यश्छः ५.१.१११.	...	६५
अप् पूरणीप्रमाण्योः ५.४.११६.	...	२३६
अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छुमदणो यञ् ५.३.११८.	...	२२०
अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ ५.२.७६.	...	१३८
अल्पे ५.३.८५.	...	२१६
अवक्षेपणे कन् ५.३.९५.	...	२१८
अवयसि ठंश्च ५.१.८४.	...	६०
अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः ५.३.७१.	...	२०८
अषडक्षाशितंग्वलंकर्मालंपुरुषाध्युत्तरपदात् खः ५.४.७.	...	२२४
असमासे निष्कादिभ्यः ५.१.२०.	...	३०
अह्नोऽह्न एतेभ्यः ५.४.८८.	...	२३४
आकालिकडाद्यन्तवचने ५.१.११४.	...	६६
आगवीनः ५.२.१४.	...	१०७
आ च त्वात् ५.१.१२०.	...	९५
आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् खः ५.१.९.	...	१८
आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक् ५.१.१९.	...	२७
इनच्पिटच्चिकचि च ५.२.३३.	...	११४
ईयसश्च ५.४.१५६.	...	२४०
ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः ५.३.६७.	...	२०३
उगवादिभ्यो यत् ५.१.२.	...	११

सूत्राणि		पृष्ठाङ्काः
उत्तरपथेनाहृतं च ५.१.७७.	...	५९
उपसर्गाच्च ५.४.११९.	...	२३७
उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ५.१.११८.	...	८१
उभादुदात्तो नित्यम् ५.२.४४.	...	१२१
ऊषसुषिमुष्कमधो रः ५.२.१०७.	...	१५९
ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे ५.४.७४.	...	२३२
एकस्य सकृच्च ५.४.१९.	...	२२६
एकादाकिनिच्चासहाये ५.३.५२.	...	१७९
एकाद्धो ध्यमुञन्यतरस्याम् ५.३.४४.	...	१७७
एतदोऽन् ५.३.५.	...	१६५
ऐकागारिकट् चौरे ५.१.११३.	...	६५
कंसाट्टिठन् ५.१.२५.	...	३७
कम्बलाच्च संज्ञायाम् ५.१.३.	...	१५
कस्य च दः ५.३.७२.	...	२०८
किंयत्तदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् ५.३.९२.	...	२१७
किंसर्वनामबहुभ्योऽद्व्यादिभ्यः ५.३.२.	...	१६५
किमः संख्यापरिमाणे डति च ५.२.४१.	...	११९
किमिदंभ्यां वो घः ५.२.४०.	...	११८
कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः ५.३.८८.	...	२१७
कुत्सिते ५.३.७४.	...	२१०
कुलिजाल्लुक्खौ च ५.१.५५.	...	४३
कृद्योगे संपद्यकर्तरि च्विः ५.४.५०.	...	२३१
केशाद्वोऽन्यतरस्याम् ५.२.१०९.	...	१६०
क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः ५.२.९२.	...	१४२
खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च ५.१.७.	...	१६
खार्या ईकन् ५.१.३३.	...	४०
गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः ५.४.१३५.	...	२३८
गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ५.१.१२४.	...	१००
गोद्व्यचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत् ५.१.३९.	...	४२
छदिरुपधिबलेर्ढञ् ५.१.१३.	...	२१
छेदादिभ्यो नित्यम् ५.१.६४.	...	५५
जीविकार्थे चापण्ये ५.३.९९.	...	२१९
ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः ५.३.८३.	...	२१३
तत्र च दीयते कार्यं भववत् ५.१.९६.	...	६३
तत्र तस्येव ५.१.११६.	...	७७
तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ५.१.१२.	...	२१
तदर्हम् ५.१.११७.	...	७९

सूत्राणि		पृष्ठाङ्काः
तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः ५.२.४५.	...	१२२
तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम् ५.२.८२.	...	१३९
तदस्मिन् वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते ५.१.४७.	...	४२
तदस्य तदस्मिन् स्यादिति ५.१.१६ .	...	२४
तदस्य परिमाणम् ५.१.५७.	...	४४
तदस्य ब्रह्मचर्यम् ५.१.९४.	...	६१
तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ५.२.९४.	...	१४३
तदो दा च ५.३.१९.	...	१६९
तद्युक्तात् कर्मणोऽण् ५.४.३६.	...	२३१
तपःसहस्राभ्यां विनीनी ५.२.१०२.	...	१५८
तमधीष्टो भृतो भूतो भावी ५.१.८०.	...	५९
तयोर्दार्हिलौ च च्छन्दसि ५.३.२०.	...	१६९
तसेश्च ५.३.८.	...	१६८
[1]तस्य दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः ५.१.९५.	...	६२
तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ ५.१.३८.	...	४१
तस्य पूरणे डट् ५.२.४८.	...	१२७
तस्य भावस्त्वतलौ ५.१.११९.	...	८३
तावतिथं ग्रहणमिति लुग् वा ५.२.७७.	...	१३८
तेन क्रीतम् ५.१.३७.	...	४०
तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ५.१.११५.	...	६७
दक्षिणादाच् ५.३.३६.	...	१७५
दक्षिणोत्ताराभ्यामतसुच् ५.३.२८.	...	१७२
दानीं च ५.३.२८.	...	१६९
दिक्छब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः ५.३.२७.	...	१७०
देवतान्तात् तादर्थ्ये यत् ५.४.२४.	...	२३०
द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् ५.१.३०.	...	३९
द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः ५.४.११५.	...	२३५
द्वित्र्योश्च धमुञ् ५.३.४५.	...	१७८
द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ ५.३.५७.	...	१९४
धनहिरण्यात् कामे ५.२.६५.	...	१३६
न नञ्पूर्वात् तत्पुरुषादचतुरसंगतलवणवटबुधकतरसलसेभ्यः ५.१.१२१.	...	९७
नान्तादसंख्यादेर्मट् ५.२.४९.	...	१२९
पक्षात्तिः ५.२.२५.	...	११०
पक्तिंविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम् ५.१.५९.	...	४७
पञ्चम्यास्तसिल् ५.३.७.	...	१६७

---

[1]काशिकायां कौमुद्यां च 'तस्य' इत्यस्यानन्तरं चकारोऽधिकः।

सूत्राणि		पृष्ठाङ्काः
पन्थो ण नित्यम् ५.१.७६.	...	५५
परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति ५.२.१०.	...	१०६
पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन् लोपश्च ५.४.१.	...	२२२
पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति ५.१.७२.	...	५८
पार्श्वेनान्विच्छति ५.२.७५.	...	१३९
पुष्करादिभ्यो देशे ५.२.१३५.	...	१६२
पूरणार्धाट्ठन् ५.१.४८.	...	४३
पृथ्वादिभ्य इमनिज् वा ५.१.१२२.	...	९९
प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः ५.२.१०१.	...	१५८
प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः ५.२.३७.	...	११५
प्रशंसायां रूपप् ५.३.६६.	...	१९९
प्रशस्यस्य श्रः ५.३.६०.	...	१९७
प्राक् क्रीताच्छः ५.१.१.	...	९
प्राग् दिशो विभक्तिः ५.३.१.	...	१६४
प्राणिस्थादाचो लजन्यतरस्याम् ५.२.९६.	...	१५५
बहुपूगगणसंघस्य तिथुक् ५.२.५२.	...	१३१
बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच् ५.४.११३.	...	२३५
बिस्ताच्च ५.१.३१.	...	३९
मतौ छः सूक्तसाम्नोः ५.२.५९.	...	१३३
यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ ५.१.७१.	...	५७
यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ५.२.३९.	...	११७
यथामुखसंमुखस्य दर्शनः. खः ५.२.६.	...	१०४
याप्ये पाशप् ५.३.४७.	...	१७९
रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच् ५.२.११२.	...	१६१
रसादिभ्यश्च ५.२.९५.	...	१५५
लुम्मनुष्ये ५.३.९८.	...	२१८
लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ५.२.१००.	...	१५७
लोहितान्मणौ ५.४.३०.	...	२३०
वतोरिड् वा ५.१.२३.	...	३५
वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे ५.३.९१.	...	२१७
वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् ५.३.९३.	...	२१७
विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुनसंज्ञायाम् ५.१.२४.	...	३६
विनञ्भ्यां नानाञौ न सह ५.२.२७.	...	११०
विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम् ५.१.२९.	...	३९
विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम् ५.४.८.	...	२२६
विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः ५.२.४.	...	१०३
विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्तु ५.३.६८.	...	२०६

सूत्राणि		पृष्ठाङ्काः
वेः शालच्छङ्कटचौ ५.२.२८.	...	१११
व्युष्टादिभ्योऽण् ५.१.९७.	...	६४
व्रातेन जीवति ५.२.२१.	...	१०९
शताच्च ठन्यतावशते ५.१.२१.	...	३२
शदन्तविंशतेश्च ५.२.४६.	...	१२४
शरीरावयवाद्यत् ५.१.६.	...	१५
शाणाद्वा ५.१.३५.	...	४०
शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः ५.२.२०.	...	१०८
शीतोष्णाभ्यां कारिणि ५.२.७२.	...	१३६
शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे ५.२.७९.	...	१३९
शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमादीनां तृतीयात् ५.३.८४.	...	२१४
शेषाद्विभाषा ५.४.१५४.	...	२३८
श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ ५.२.८५.	...	१४२
श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते ५.२.८४.	...	१४०
षट्कतिकतिपयचतुरां थुक् ५.२.५१.	...	१३०
षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते ५.१.९०.	...	६०
षष्टचादेश्चासंख्यादेः ५.२.५८.	...	१३१
संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ५.१.२२.	...	३४
संख्याया अवयवे तयप् ५.२.४२.	...	११९
संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु ५.१.५८.	...	४४
संख्याया गुणस्य निमाने मयट् ५.२.४७.	...	१२५
संख्याया विधार्थे धा ५.३.४२.	...	१७६
संप्रोदश्च कटच् ५.२.२९.	...	११२
संभवत्यवहरति पचति ५.१.५२.	...	४३
सप्तम्यास्त्रल् ५.३.१०.	...	१६७
समां समां विजायते ५.२.१२.	...	१०७
समासाच्च तद्विषयात् ५.३.१०६.	...	२१९
समासान्ताः ५.४.६८.	...	२३२
सर्वपुरुषाभ्यां णढजौ ५.१.१०.	...	२०
साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम् ५.२.९१.	...	१४१
सिध्मादिभ्यश्च ५.२.९७.	...	१५६
स्तेनाद्यन्नलोपश्च ५.१.१२५.	...	१०१
स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ५.४.३.	...	२२२
स्वामिन्नैश्वर्ये ५.२.१२६.	...	१६१
हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ५.१.१३०.	...	१०१
हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् ५.२.२३.	...	१०९
ह्रस्वे ५.३.८६.	...	२१६

TABLE DES MATIÈRES

उपोद्घातः		...	५
पञ्चमाध्यायप्रथमपादे	प्रथममाह्निकम्	...	९
	द्वितीयमाह्निकम्	...	४७
पञ्चमाध्यायद्वितीयपादे	प्रथममाह्निकम्	...	१०३
	द्वितीयमाह्निकम्	...	१४४
पञ्चमाध्यायतृतीयपादे	प्रथममाह्निकम्	...	१६४
	द्वितीयमाह्निकम्	...	१८१
पञ्चमाध्यायचतुर्थपा	प्रथममाह्निकम्	...	२२२
आकरग्रन्थानां सूची		...	२४२
पञ्चमाध्यायप्रथमपादादिचतुर्थपादान्तविषयसूचिका		...	२४३
पञ्चमाध्यायव्याख्याननिर्दिष्टसूत्राणामकाराद्यनुक्रमणिका		...	२४९

PUBLICATIONS DE L'INSTITUT FRANÇAIS D'INDOLOGIE

Nos.

1. Kārāvelane —*Kāreikkālammeiyār*, œuvres éditées et traduites. Introduction par Jean Filliozat. Nouvelle édition. Postface et Index-glossaire par François Gros. 1982.
2. Jean Filliozat — *Les relations extérieures de l'Inde* (1)
   1. *Les échanges de l'Inde et de l'Empire Romain aux premiers siècles de l'ère chrétienne.*
   2. *La doctrine brahmanique à Rome au IIIème siècle.* 1956.
3. Madeleine Biardeau — *Le Tattvabindu de Vācaspatimiśra.* Édition critique, traduction et introduction. 1956. 2ème tirage, 1979.
4. J. Monchanin, J. Filliozat, A. Bareau — *Entretiens* 1955. 1956.
5. Louis Renou — *Etudes sur le vocabulaire du Ṛgveda.* Première série. 1958.
6. Suzanne Siauve — *La voie vers la connaissance de Dieu* (*Brahma-Jijñāsā*) *selon l'Anuvyākhyāna de Madhva.* 1957.
7. Dev Raj — *L'esclavage dans l'Inde ancienne d'après les textes palis et sanskrits.* Avec une préface du Dr. Jean Filliozat. 1957.
8. Alain Daniélou — *Tableau comparatif des intervalles musicaux.* 1958.
9. Alain Daniélou — *La musique du Cambodge et du Laos.* 1957.
10. André Bareau — *La vie et l'organisation des communautés bouddhiques modernes de Ceylan.* 1957.
11. Alain Daniélou et N.R. Bhatt — *Textes des Purāṇa sur la théorie musicale.* Vol. I, Édition critique, traduction française et introduction. 1959.
12. Charlotte Vaudeville —*Kabīr Granthāvalī* (*Dohā*). Avec introduction, traduction et notes. 1957.
13. Madeleine Biardeau — *Sphoṭa Siddhi* (*La Démonstration du Sphoṭa*) *par Maṇḍana Miśra.* Introduction, traduction et commentaire. Texte sanskrit établi par N.R. Bhatt avec la collaboration de T. Ramanujam. 1958.
14. Suzanne Siauve — *Les noms védiques de Viṣṇu dans l'Anuvyākhyāna de Madhva* (*Brahma-Sūtra* I, 1, *adhikaraṇa* 2 *à* 12). Texte avec traduction et notes. 1959.
15. Charlotte Vaudeville — *Etude sur les sources et la composition du Rāmāyaṇa de Tulsī-Dās.* Traduction en hindi par J.K. Balbir. तुलसीदास रचित रामचरितमानस का मूलाधार व रचनाविषयक समालोचनात्मक एक अध्ययन, fasc. I. 1959, fasc. II. 1965.
16. Alain Daniélou et N.R. Bhatt — *Le Gītālaṃkāra.* L'ouvrage original de Bharata sur la musique. Édition critique, traduction française et introduction. 1959.
17. Rasik Vihari Joshi — *Le rituel de la dévotion kṛṣṇaïte.* Préface par Jean Filliozat. 1959.

PUBLICATIONS DE L'INSTITUT FRANÇAIS D'INDOLOGIE

(*suite*)

Nos.

18. N.R. Bhatt — *Rauravāgama*, édition critique, Vol. I. Introduction : Les Āgama çivaïtes, par Jean Filliozat. 1961. Vol. II, 1972.
19. R. Dessigane, P.Z. Pattabiramin et J. Filliozat — *La légende des jeux de Çiva à Madurai d'après les textes et les peintures*. Vol. I Texte — Vol. II Planches. 1960.
20. Claude Jacques — *Gayāmāhātmya*. Introduction, édition critique et traduction française. 1962.
21. Charlotte Vaudeville — *Les duhā de Dhola Mārū*. Avec introduction, traduction et notes. 1962.
22. Sayida Surriya Hussain — *Garcin de Tassy, Biographie et étude critique de ses œuvres*. 1962.
23. N.R. Bhatt — *Mṛgendrāgama* (*Kriyāpāda et Caryāpāda*) *avec le commentaire de Bhaṭṭa Nārāyaṇakaṇṭha*, édition critique. 1962.
24. N.R. Bhatt — *Ajitāgama*, édition critique. Vol. I. 1963. Vol. II. 1967.
25. Hélène Brunner-Lachaux — *Le rituel quotidien dans la tradition śivaïte de l'Inde du Sud selon Somaśambhu — Somaśambhupaddhati*, Introduction, traduction et notes. Vol. I : Le Rituel quotidien. 1963. Vol. II : Rituels occasionnels I. 1968. Vol. III : Rituels occasionnels II. 1977.
26. Pierre-Sylvain Filliozat — *Le Pratāparudrīya de Vidyānātha* — avec le commentaire *Ratnāpaṇa* de Kumārasvāmin. Traduction, introduction et notes. 1963.
27. Dessigane, P.Z. Pattabiramin et J. Filliozat — *Les légendes çivaïtes de Kāñcipuram*. 1964.
28. Ch. Vaudeville — *Bārahmāsā*. Les chansons des douze mois dans les littératures indo-aryennes. 1965.
29. J. Filliozat et P.Z. Pattabiramin — *Parures divines du Sud de l'Inde*. 1966.
30. Michèle Lupsa — *Chants à Kālī de Rāmprasād*. Introduction, texte bengali, traduction et notes. 1967.
31. R. Dessigane et P.Z. Pattabiramin — *La légende de Skanda*. 1967.
32. M.E. Adicéam — *Contribution à l'étude d'AiyaNār-Śāstā*. 1967.
33. J. Filliozat — *Un catéchisme tamoul du XVIe siècle en lettres latines*. 1967.
34. P. Joshi — *Industrialisation et Société dans l'Inde du Nord*. Introduction par J. Filliozat : Observations sur l'étude des sociétés et de l'économie de l'Inde. 1967.
35. F. Gros — *Le Paripāṭal*, Texte tamoul, introduction, traduction et notes. 1967.

PUBLICATIONS DE L'INSTITUT FRANÇAIS D'INDOLOGIE

(*suite*)

Nos.

36. P.S. Filliozat — *Œuvres poétiques de Nīlakaṇṭha Dīkṣita*. I. Texte, traduction et notes. 1967.
37. *Index des mots de la littérature tamoule ancienne*, Vol. I. 1967; Vol. II. 1968; Vol. III. 1970.
38. Suzanne Siauve — *La Doctrine de Madhva*. 1968.
39. François Gros et R. Nagaswamy — *Uttaramērūr*. Légendes, Histoire, Monuments, avec le *Pañcavaradakṣetramāhātmya* édité par K. Srinivasacharya. 1970.
40. B. Dagens — *Mayamata*. Traité sanskrit d'architecture. Édition critique, traduction et notes. 1ère partie 1970. 2ème partie 1976.
41. N.S. Shukla — *Le Karṇānanda de Kṛṣṇadāsa*. Édition et traduction annotée. 1971.
42. P.Z. Pattabiramin — *Sanctuaires rupestres du Sud de l'Inde*. Vol. I. Andhra. 1971. Vol. II. Tamilnad et Kerala. 1975.
43. Suzanne Siauve — *Les hiérarchies spirituelles selon l'Anuvyākhyāna de Madhva*. 1971.
44. Capitaine de Vaisseau Cordier — *Historique et Statistique de Karikal*. Texte rédigé en 1825. Présentation par François Gros. Vol. I. 1971.
45. Jean Filliozat — Un texte tamoul de dévotion vishnouïte. *Le Tiruppāvai d'Āṇṭāḷ*. 1971.
46. Marie-Claude Porcher — *Rāghavayādavīya* par Veṅkaṭādhvarin. Texte sanskrit édité par M.S. Narasimhacharya. Etude et Traduction. 1972.
47. Neelakanta Sarma — *Textes sanskrits et tamouls de Thailande*. Introduction par Jean Filliozat. 1972.
48. Marie-Claude Porcher — Un poème satirique sanskrit, la *Viśvaguṇādarśacampū*. Introduction, traduction et notes. 1972.
49. Jean Filliozat — Un texte de la religion kaumāra, le *TirumurukāRRuppaṭai*. 1973.
50. Association Internationale des études Tamoules. Compte rendu de la IIIème Conférence Internationale (Proceedings of the Third International Conference Seminar, Paris 1970) édité par François Gros et X.S. Thani Nayagam. 1973.
51. *Mahābhāṣyapradīpavyākhyānāni*, Commentaires sur le Mahābhāṣya de Patañjali et le Pradīpa de Kaiyaṭa, édition critique par M.S. Narasimhacharya. Présentation par P.S. Filliozat. Vol. I. : Adhyāya I, Pāda I, Āhnika 1-4. 1973. Vol. II. : Adhyāya I, Pāda I, Āhnika 5-7. 1975. Vol. III. : Adhyāya I, Pāda I, Āhnika 8-9. 1976. Vol. IV. : Adhyāya I, Pāda 2-4. 1977. Vol. V. : Adhyāya 2. 1978. Vol. VI. : Adhyāya 3. 1979. Vol. VII. : Adhyāya 4. 1980. Vol. VIII. : Adhyāya 5. 1981.

PUBLICATIONS DE L'INSTITUT FRANÇAIS D'INDOLOGIE

(*suite*)

Nos.

52. Alix Raison — *La Hārītasaṃhitā* : Texte médical sanskrit avec un Index de nomenclature âyurvédique. 1974.
53. Tara Michaël — Le joyau du Śiva-yoga, *Śivayogaratna* de Jñānaprakāśa. Édition, traduction et notes. 1975.
54. *Le Mahābhāṣya de Patañjali* avec le Pradīpa de Kaiyaṭa et l'Uddyota de Nāgeśa. Traduction par Pierre Filliozat. Vol. I. : Adhyāya I, Pāda I, Āhnika 1-4. 1975. Vol. II. : Adhyāya I, Pāda I, Āhnika 5-7. 1976. Vol. III. : Adhyāya I, Pāda I, Āhnika 8-9. 1978. Vol. IV. : Adhyāya I, Pāda 2. 1980.
55. Vasundhara Filliozat — *Le Temple de TirumaṅkaiyāLvār à Hampi*. 1976.
56. N.R. Bhatt — *Mataṅgapārameśvarāgama*, avec le commentaire de Bhaṭṭa Rāmakaṇṭha, Édition critique, Vol. I. : *Vidyāpāda*, 1977.
57. B. Dagens — *Les Enseignements architecturaux de l'Ajitāgama et du Rauravāgama, Études sur les āgama śivaïtes*, I. 1977.
58. S. Siauve — *Aṣṭādaśabhedanirṇaya*, Explication des dix-huit différences entre les deux branches de l'École de Rāmānuja, de Śrī Vātsya Raṅganātha, Édit. critique, traduction et notes, 1978.
59. F. L'Hernault — *L'Iconographie de Subrahmaṇya au Tamilnad*, 1978.
60. B. Dagens — Le florilège de la doctrine śivaïte, *Śaivāgamaparibhāṣā-mañjarī* de Vedajñāna, Édit. critique, traduction et notes, 1979.
61. N.R. Bhatt — *Sārdhatriśatikālottara* avec le commentaire de Rāmakaṇṭha, édition critique, 1979.
62. J. Filliozat — *Yogaśataka*, Texte médical attribué à Nāgārjuna, textes sanskrit et tibétain, traduction française, notes, indices, 1979.
63. Michel Hulin — *Mṛgendrāgama*, Sections de la Doctrine et du Yoga, avec la *vṛtti* de Bhaṭṭanārāyaṇakaṇṭha et la *dīpikā* d'Aghoraśivācārya. Traduction, introduction et notes, 1980.
64. Charlotte Vaudeville—कबीर-वाणी *Kabīr-Vāṇī*, recension occidentale/ western recension, Introduction & concordances. 1981.
65. N.R. Bhatt—*Mataṅgapārameśvarāgama*, avec le commentaire de Bhaṭṭa Rāmakaṇṭha. Vol. II: *Kriyāpāda, Yogapāda et Caryāpāda*, Édition critique. 1982.